

ПРИЛОЗИ

Burhan ČELEBIĆ*

STARI MUSLIMANSKI NIŠANI U TUZIMA

ABSTRACT: *This paper deals with the research and study of Muslim gravestones located next to the cemetery of the Nizam Mosque and in the old cemetery near Tuzi. Gravestones was recently translated from Ottoman to Montenegrin language. Their epigraphy has been fixed, however, the issue of ornamentation from these tombstone has not been sufficiently investigated. On the other hand, along with the art of old gravestones, the chronology of the oldest gravestones from the mentioned cemeteries is not stated. In this work, we have made a chronological picture with the culture and art of gravestones from Tuzi.*

KEY WORDS: *Tuzi, Nizam Mosque, old cemetery, gravestones, ornament, turban, stel.*

Uvod

Nišanima nazivamo uspravno stojeće kamene spomenike iznad grobova kod muslimana. Naziv je preuzet iz turskog i persijskog jezika, a ima i neka druga značenja (meta, mladež, orden, dar...). Za razliku od hrišćana, kod muslimana nema zajedničkih grobnica, a svaki grob se obilježava sa dva nišana, jednim kod glave, a drugim kod nogu umrloga.¹Ovi nišani su po dolasku Turaka u naše krajeve počeli da se klešu. Oblici nišana su raznovrsni. Postoje stele koje u gornjem dijelu završavaju kao krov na dvije vode. Drugi vid nišana su četvorostrani stubovi, koji u gornjem dijelu posjeduju turban, bašluk ili saruk. Na mnogim stubovima isklesane su raznovrsne kape. Po zavojsima turbana i po kapama raspoznavamo profesije umrlih. Znatan broj nišana se, osim po obliku, razlikuje i po dimenzijama: jedni su tanji, drugi de-

* Diplomirani arheolog, bcelebic@hotmail.com.

¹ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga I, Sarajevo, Veselin Masleša 1974, 10-11; Šefik Bešliagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, *ANUBIH*, Knjiga 30, Sarajevo 1978, 11.

blji, neki su niski, a neki visoki (Prilog br. 1). Uzimajući u obzir klesarsku obradu, razlikujemo veoma rustične, alii vrlo pravilno i precizno oblikovane nišane. U tom pogledu izražene su razlike i karakteristike pojedinih krajeva. Najstariji muslimanski nišani, iz druge polovine XV i XVI vijeka, karakteristični su po relativno velikim dimenzijama i po reljefnim motivimakoji su direktno prenešeni sa stećaka,² među kojima se posebno ističu predstave tj. motivi: astralni (polumjesec, zvijezda i sunce), oružja (štit, mač, luk, topuz), jabuke ili bordure, ptice i druge životinje, ruke ili šake, sve do ljudske figure (Prilog br. 2, 3, 4). U narodu se ovi najstariji muslimanski nišani često nazivaju šehidski, što znači da obilježavaju grobove ljudi koji su poginuli u ratovima.³Sljedeća podjela nišana je u odnosu na pol. Nije teško razlikovati nišane muškaraca od nišana sahranjenih žena.⁴ Muški svojim dimenzijama podsjećaju na srednjovjekovne stećke, s tom razlikom što su im glave omotane. Ženski nišani su znatno drugačiji: manji, skromniji i jednostavniji, većinom u obliku okrnjenog štita, rjeđe, po čeonim ivicama, ukrašeni cvjetnim motivima, lišćem i granama drveća. Pored ovih ornamenata primjećujemo i neke koji odražavaju i simbolizuju žensku ljepotu i eleganciju.⁵

Tek sredinomXVIvijeka pojavljuju se prvi natpisi arapskim pismom nanišanima domaće provenijencije. Nišani Mustafa-bega Sokolovića u selu Šetićikod Rogatice, imponantni po veličini i robusni po obradi, zanimljivi su po svojojepigrafici. Slova nijesu isklesana (plastična), što je gotovo bez izuzetka značajno kodorijentalno-islamske epigrafike, već udubljena kao na stećcima. U samoj poruciMustafa-beg nije el merhum vel magfur (frazza koja normalno ide na islamskinadgrobnik), onje sahibul-kabri-vlasnik grobašto nas misaono opet vraća usrednji vijek.⁶Od XVIvijeka na ovim muslimanskim nišanima redovno se urezuju natpisi na orijentalnim jezicima, pretežno na arapskom, turskom i persijskom.⁷

Prvi se se epigrafikom nišana u ovom krajubavili Ali Bardhi i Behlul Kanaqi.Oni su monografiju „Groblje nizamske džamije i staro groblje Tuzi“ objavili 2021. godine. Preveli su mnoge nišane, najstariji su iz XIX vijeka (potiču iz 1802. godine). Međutim, autori su se površno bavili umjetnošću nišana – nju čine turbani, ornamentitj. mačevi, rozete i ostali motivi.⁸ Na ono

² Nihad Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, TDBB, Istanbul 2021, 20-25.

³ Šefik Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini* 11-13; Šefik Bešlagić, *Hrišćanski nišani uStranama kod Prače*, Prilozi Instituta za istoriju XVIII/19, Sarajevo 1982, 261-262.

⁴ Šefik Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*...., 11.

⁵ Redžep Škrijelj, *Umjetnost islamske epigrafike Peštera*, Novopazarski zbornik 43, Novi Pazar 2020, 89.

⁶ Džemal Čelić, „Domaće i orijentalno u materijalnom kulturnom nasljeđu bosansko-hercegovačkih muslimana“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 41, Sarajevo 1991, 348.

⁷ Šefik Bešlagić, *Hrišćanski nišani u Stranama kod Prače*...., 261.

⁸ AliBardhi i Behlul Kanaqi, *Groblje Nizamske džamije i Staro groblje Tuzi*, Tika, Tuzi 2020, 15-293.

što su obradili i objavili mi se nadovezujemo ovim istraživanjima, a bavićemo se i apsolutnom hronologijom i kulturom i umjetnošću nišana navedenog područja.

Istražena groblja u Tuzima

Istraživati nišane Crne Gore nije jednostavan posao. O našim muslimanskim spomenicima se govori u javnosti tek u novije vrijeme, tako da je i proučavanje ovog neistraženog kulturnog blaga novijeg datuma. Saznali smo da ih širom Crne Gore ima na hiljade, raznovrsnih oblika, sa raznovrsnim turbanima i ornamentima. Najstariji epigrafski natpis na nišanu, do sada dešifrovan, potiče iz 1707. godine i nalazi se u Ulcinju.⁹ Pored toga, na starim muslimanskim grobljima sriječemo mnoge stare biljege koji nemaju natpise i ukrase, ali vidimo da su visoki i nemaju izgled nišana iz XVIII i XIX vijeka. Takve stare amorfnе biljege možemo vidjeti u selima Bioča i Poda kod Bijelog Polja, kao i u nekim grobljima kod Petnjice.¹⁰ Ovi nišani su skoro povaljeni, devastirani i niko o njima ne vodi brigu jer nemaju natpise da bi se utvrdio identitet sahranjenog. Oni podsjećaju na velike stubove koji u gornjem dijelu nemaju bašluke, ali zbog oštećenja ne može se utvrditi prvobitni izgled ovih nadgrobnih spomenika. Značaj tih nišana i povezanost stećaka u raznim krajevima Crne Gore nametnulo je pitanje: Da li i mi imamo svoje najstarije nišane između XV i XVII vijeka? Prilikom istraživanja došli smo do podataka da u Tuzima postoji nekropola starih nišana na Starom groblju, gdje nema natpisa, ali ima starih ornamentata koji nijesu korišćeni na drugim mjestima u Crnoj Gori. Na pomenutim grobljima evidentirali smo više od 40 nišana sa raznim ornamentima. Nišani su okrenuti u pravcu sjever-jug. Istraživana su sljedeća groblja:

Groblje pored Nizamske džamije: U haremu džamije nalaze se 242 nišana sa epigrafikom, a pored njih ima nišana amorfnog izgleda po cijelom groblju¹¹. Mi smo na ovom groblju evidentirali 24 nišana, od kojih su najbro-

⁹ Ali Bardhi, *Varrezat Ne Ane Te Malit – Ulqin*, Art Club, Ulcinj 2016, 261-262; Ali Bardhi, *Varrezat Ne Ulqin – Zona e brendshme e qytetit dhe rrethina e afert*, Art Club, Ulcinj 2019, 206-207.

¹⁰ Burhan Čelebić, *Materijalna i umjetnička obilježja bjelopoljskih nišana (kraj XVIII - početak XX vijeka)*, KALEM, Bijelo Polje 2021, 95; Burhan Čelebić, *Nadgrobnii spomenici iz Osmanskog perioda u Petnjičkom kraju*, Glasnik Bihora 6, Petnjica 2021. Osim ovih lokaliteta na Gazilar groblju kod Novog Pazara smo pronašli neke nišane u obliku stuba i veoma su slični starim nišanima iz XV i XVI vijeka, dakle oni nemaju natpise i reljefne motive. Vid: Burhan Čelebić, „Tipologija i ornamentika Novopazarskih nišana u svijetlu novih istraživanja“, *Novopazarski Zbornik 44*, Novi Pazar 2022, 100-105; Burhan Čelebić, „Nišani od XVI do XVII vijeka u Novom Pazaru“, *Novopazarski zbornik 45*, Novi Pazar 2022 (U štampi).

¹¹ Najstariji nišan potiče s početka 18-og vijeka a najmlađi s početka 20-og vijeka.

niji polumjeseci sa nekoliko varijanti, od toga plastično klesani polumjesec, polumjesec sa rozetom (Prilog br. 23–24), zvijezdom, petokrakom, a nekada okruglim ispupčenima sa nekim trouglastim dijelomispod njega (Prilog br. 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22). Pored ovih ornamenatasa i oni koje su otkrili Bardhi i Kanaqi u svojim istraživanjima, a to su Davidova zvijezda (Prilog br. 15) na dva nišana i osmanska medalja na jednom nišanu.¹²Prečnik ovih ornamenata varira od 10 do 20 cm, a osnovne dimenzije tih nišana su 120x23x13. Najveći nišan sa bašlukom fesa i u obliku stuba ima visinu 260 cm i to je do sada najveći nišan koji smo pronašli u našim istraživanjima.¹³Oblici nišana su raznovrsni, uglavnom ima nišana sa turbanom, sarukom, kavukom¹⁴ ili fesom. Dakle, osnovna tipologija je saruk, kavuk i fes. Na jednom nišanu, na uglu turbana vide se ukrašeni prevoji a u gornjem dijelu isklesana je rozeta (Prilog br. 16). Na ovom groblju postoje i ženski nišani u obliku stela.

Staro groblje (Prilog br. 1a): Ovo groblje ima više od 300 nišana, među njima je 8 sa epigrafikom. Pored toga ima po cijelom groblju nišana amorfnog izgleda.¹⁵Mi smona ovom groblju evidentirali 11 nišana od tih 4 nišana prikazani su mačevi (Prilog br. 9, 12, 13, 14), dvije su stele sa njedrima i đerdanima (Prilog br. 7–8), jedna stela sa pticom (Prilog br. 10), stela sa četirikruga (Prilog br. 11), dva nišana sa dva kruga (Prilog br. 12 i 14) i jedan nišan sa nekim ornamentima koje ćemo u nastavku teksta objasniti (Prilog br. 13a). Prečnik ovih ornamenata varira od 10 do 16 cm, dimenzija mačeva od 25 do 40 cm; dakle, osnovne dimenzije tih nišana su 120x28x14. Međutim, najveći nišan sa pljosnatijim i vrlo amorfnim izgledom ima visinu oko 300 cm i to je do sada najveći nišan amorfnog oblika koji smo otkirili u našim istraživanjima. Dakle, osnovna tipologija je saruk i kavuk. Pored toga, ima nišana u obliku stele, ili sa kupastim vrhom, a češće zaravnjeni.

Najstariji nišani i njihova umjetnost

Nadgrobnni spomenici još u praistorijska doba (u metalnom dobu) u azijskom kraju korišćeni su za obilježavanje grobnog mjesta i često sučvjekolikog oblika. Te drevne stele su imale raznovrsne dimenzije, od nekoliko metara visine i znatno manjih. Ovi drevni nadgrobnici su pronađeni u

¹² Ali Bardhi i Behlul Kanaqi, *Groblje Nizamske džamije i Staro groblje Tuzima*, 79-84.

¹³ Trebamo pomenuti da smo do danas istražili bjelopoljske, petnjičke, beranske, rožajske i pljevaljske stare nišane. U manjem dijelu su istraženi i nišani na Žabljaku Crnojevića, ali nijedan taj nišan nije imao visinu preko 200 cm. Istraživanja u Novom Pazaru su isto pokazala da ima velikih nišana, ali opet nijesu visinom kao ovi iz Tuzi.

¹⁴ Ovdje ću istaći mišljenje Nihada Klinčevića koji za nišane iz Tuzi, Ulcinja, Bara kaže da im je završetak tj. turban sličan tulipanu. I ja sam mišljenja da liče na tulipan, a Ali Bardhi kaže da su oni Kavuk turbani.

¹⁵ Ali Bardhi i Behlul Kanaqi, *Groblje Nizamske džamije i Staro groblje Tuzima...*, 239-243.

više zemalja: Turska, Ukrajina, Kina, Krim, Kazahstan, Kirgistan, Azerbajdžan, Iran...¹⁶ Na tim starim biljezima možemo primijetiti, kako smo već pomenuli, antropomorfne motive, isklesane glavena kojima se oči, nos, obrve, uši jasno vide, kao i sastavni dio tijela, ruke i polne organe. Pored toga, isklesene su figure koje drže u rukama čvrsto neki predmet ili su ruke slobodne. Najčešći ornamenti su: sjekira, nož, sablja, kapa i životinje.¹⁷ Poslije ovog pregleda u azijsko-evropskim državama, treba pomenuti i kulturu podizanje nadgrobnih biljega kod Ilira, koji su u to vrijeme živjeli u našim krajevima i možda su neke motive dobili od naroda sa istoka. Iliri su takođe svoje pokojnike kopali i dizali im stele čovjekolikog oblika, dakle one nijesu sasvim kao ove iz Evroazije, veoma su šematizovane, sa tijelom, rukama, vratom, glavom i polnim organima. Ovi biljeziliče na one u staroj Grčkoj. Tek u rimskom dobu, ove će stele da dobiju svoj pravi izgled. Jer u rimskom dobu vidimo na njima uklesane likove: muške i ženske, sa reljefima cvijeća, grančica, rozete itd.¹⁸ Međutim, na ilirskim stelama pored antropomorfnog izgleda možemo da primijetimo reljefe rozete od šest zaobljenih krakova. Ovakav tip nadgrobnih biljega možemo vidjeti u Budvi, BiH, Hrvatskoj itd.¹⁹ U predislamskoj turskoj kulturi tradicija podizanja nadgrobnih spomenika, tj. obilježavanja sahranjenih, važna je bila isto kao u praistoriji. Uvjerenje da se život nastavlja i nakon smrti bilo je osnov za nastanak ove tradicije. U kineskim izvorima, odakle smo dobili prve informacije o Turcima, navodi se da su Huni sahranjivali svoje mrtve na osnovu njihovog statusa u društvu. Shodno tome, dok su plemići bili sahranjivani u grobnicama u obliku brežuljka zvanim „kurgan“, drugi su sahranjivani sa kamenjem zvanim „balbal“, gdje se stavljao uzglavni biljeg.²⁰ Na ovim uzglavnicima isto vidimo lik čovjeka, ali ovaj put pored pomenutih motiva na licu vidimo i brkove i u rukama neki oblik koji podsjeća na čašu. Natpisi različitih oblika nalaze se i na podignutim nadgrobnicima. Zaostavština natpisa za vrijeme Gokturka može se smatrati najstaknutijim primjerom epigrafskih nadgrobnih spomenika. Ovo posmatranje zasniva se na činjenici da je natpis Bilge Kagana podignut nakon njegove smrti.²¹

¹⁶ Veli Sevin, *Hakkari Taşları – Çıplak Savaşçuların Gizemi*, YKY, Ankara 2005; Veli Sevin, *Hakkari Taşları II – Gizemin Peşinde*, TTK, Ankara 2015, 27-34; Dimitry Ya. Telegin – J. P. Mallory, *The Anthropomorphic Stelae of The Ukraine: The Early Iconography of the Indo-European*, Washington D.C. 1994.

¹⁷ Veli Sevin, *Hakkari Taşları II – Gizemin Peşinde...*, 28-33.

¹⁸ Jovan J. Martinović, *Antički natpisi u Crnoj Gori*, Matica crnogorska, Kotor 2016.

¹⁹ Nenad Cambi, *Sepulkralni spomenici antropomorfnog karaktera kod Ilira*, Duhovna Kultura kod Ilira (Simpozijum Herceg Novi, 4-6. novembra 1982), ANUBiH, Sarajevo 1984, 105-114.

²⁰ Emine Güzel, *Osmanlı Erkek Mezar Taşlarında Serpuş Biçimleri*, Konya, Çizgi Kitabevi, Eylül 2019, 25.

²¹ Nebi Bozkurt, "Mezarlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29. Cilt, Ankara,

Hronologija ovakvih klesarskih radova vodi nas do sredine drugog milenijuma (tj. 1500 god. p.n.e)²² i sigurnim korakom ide do početka nove ere sa Rimljanima tj. antičkim stelama²³, dalje nastavlja do primanja islama na azijskom području, a kod nas na Balkanu poslije Rimljana prekosrednjovjekovnih nadrobnika ide do kraja XV vijeka i dolaska Turaka na naše područje.²⁴

Nešto prije dolaska u Bosnu i Crnu Goru Turci su zavladao znatnim oblastima današnje Srbije i S. Makedonije. Tada je već korišćen makedonski mramor za klesanje nišana uglednijim ličnostima. Bili su to mali četvorostrani stubovi sa turbanima, sa malo geometrijskih dekoracija, u početku bez natpisa. Ovakve nišane možemo vidjeti u Bosni i Hercegovini i oni pripadaju XV i XVI vijeku, i nazivani su skopljanskim nišanima. Nakon toga su se pojavili sambolski ili carigradski nišani, nazvani tako jer su bili veoma ukrašeni. Slične nišane možemo vidjeti u BiH, tzv. vezirske nišane.²⁵ Međutim, u tim najranijim vremenima u Anadoliji (Konja i Kajseri), Makedoniji, u Debru, postoje muslimanske nekropole u kojima, kako navodi Bešliagić, postoje veoma stari nišani u obliku stela sa malo ornamentike. Treba pomenuti, što je veoma interesantno, da su seldžučki Turci posjedovali motive kao što su: ptice, lavovi, srne, psi, konji, neke čudne životinje, sjedeće ljudske figure. Ovakve dekoracije vidimo na starim objektima iz tog vremena, ali i na nekim seldžučkim stelama možemo primijetiti pomenute predstave.²⁶

„U traženju porijekla seldžučkih nadgrobnika moramo uzeti u obzir kako kulturno nasljeđe tako i razne umjetničke utjecaje. Oblik Seldžučke stele su mogli uzeti sa raznih strana, s obzirom da se taj oblik naširoko u svijetu upotrebljavao, ali u tom pogledu najprije dolazi u obzir običaj naroda Kavkaza, prvenstveno Armenaca i Gruzijaca, gdje je umjetnost nadgrobnih spomenika takvog oblika već u X i XV vijeku bila dosta razvijena. Armenski hačkari su po svojim oblicima, a i po ukrasima, najbliži seldžučkim stelama. Armenski hačkari obiluju geometrijskim stilizovanim ornamentima, što je perzijsko-seldžučki islamski utjecaj“.²⁷ Treba pomenuti da su Seldžuci svoje nišane klesali u obliku stele, dakle oni su ukrašeni različitim životinjskim i ljudskim ornamentima. Pored ovih ornamentata vidimo različite cik-cak ukrase, kružne vijence sa biljnim motivima.²⁸

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, 519; Jean-Paul Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul, Kabcacı Yayınevi, Kasım 1999, 304.

²² Veli Sevin, *Hakkari Taşları II – Gizemin Peşinde...*, 35.

²³ Jovan J. Martinović, *Antički natpisi u Crnoj Gori*, Matica crnogorska, Kotor 2016.

²⁴ Šefik Bešliagić, *Stećci-kultura i umjetnost*. Sarajevo: Veselin Masleša 1982, 31-55.

²⁵ Šefik Bešliagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini...*, 14-15.

²⁶ Ibidem, 16.

²⁷ Ibidem, 16-17.

²⁸ Ibidem, 18.

Poslije ovih nadgrobnika u Anadoliji, na Balkanu imamo stećke koji su kameni nadgrobni spomenici raznovrsnih oblika. Stećci koji su, u skladu sa šire prihvaćenim običajima, klesani i postavljeni širom teritorije Bosne i Hercegovine, kao i na susjednim područjima Srbije, Crne Gore i Hrvatske, počev od kraja XII do kraja XVI vijeka, danassu dio materijalne i duhovne baštine. U odnosu na ove arheološke i likovne monolitne kamene spomenike koji su pravljani od tankih kamenih ploča do gromadnih kamenih blokova, a u koje su najčešće uklesani epitafi starom bosanskom epigrafskom ćirilicom na narodnom jeziku.²⁹ Posljednjih godina se iskazuje zrelost u poimanju značaja interkonfesionalnosti stećaka³⁰ (biljega, biliga, belega, kama, kamenova, mramora), kako god ih nazivali, i njihovih, uz brojnost i raširenost, najmarkantnijih crta.³¹ Kako smo već u uvodnom dijelu istakli, na stećcima imamo predstave tj. motive astralne (polumjesec, zvijezda i sunce), oružja (štit, mač, luk, topuz), jabuke ili bordure, ptice i druge životinje, ruke ili šake, sve do ljudske figure, koje su prešle sa stećaka na najstarije muslimanske nišane.

Dolazak islama, i sam proces islamizacije nije zatirao narodne običaje i navike stanovnika nekadašnjeg Bosanskog kraljevstva. Neki elementi srednjovjekovne kulture i danas postoje u našem svakodnevnom životu. Lokalna tradicija obrade kamena prenijela se i na izradu nišana unajranijoj fazi. Najstariji nišani u Bosni jasno poručuju da se poduticajem klesarske tradicije stećaka razlikuju po formama i oznakama od osmanlijskih nišana toga doba u drugim krajevima svijeta.³² To je uočljivo u preuzetom obliku nišana, ali i u samom ukrašavanju ili natpisima na srednjovjekovnoj bosančici. Dolazak novog kulturnog uticaja sa istoka veoma teško i sporo potiskuje stare forme i običaje.³³ Tradicija izrade starih formi nišana održavala se do prvih decenija XVII vijeka. Nišani iz ranog osmanskog doba podsjećaju na uspravnestećke. Što se tiče reljefnih motiva starih nišana na našem području, oni upravo predstavljaju direktan prenos sa stećaka. Osim figuralnih oblika, nanjima se

²⁹ Šefik Bešliagić, *Leksikon Stećaka*, Svjetlost, Sarajevo 2004, 13.

³⁰ U narodu stećci su poznati kao grčko groblje, dakle naučni radnici i obrazovaniji građani za njih koriste naziv stećak, koji je postao od riječi stojećak, što znači nešto veliko, visoko i postojano. Dalje: Šefik Bešliagić, *Leksikon Stećaka*, Svjetlost, 13. U nekim natpisima na stećcima čitamo da se ovakvi spomenici nazivaju ljetu (krevet) ili kuća. Dakle, tadašnji majstori su stećcima davali često oblik kuće. Dalje: Alojz Benac, *Umetničko Blago Jugoslavije*, XIII Stećci, JUGOSLAVIJA, Beograd 1969, 283.

³¹ Lidija Ljesar, & Pavle Pejović, *Dani evropske baštine – Stećak, mramori, bilizi, belezi, kami...*, Ministarstvo Kulture Crne Gore – Narodni Muzej Crne Gore, Podgorica 2012, 7; Pavao Anđelić, „Doba srednjovjekovne bosanske države“, *Kulturna Istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemelja pod osmansku vlast*, Drugo izdanje, Veselin Mesleša, Sarajevo 1984, 487-491.

³² Mensur Malkić, *Stećci i nišani*, *Takvim* za 2009. godinu, Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008, 221.

³³ Nihad Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini...*, 22.

moгу vidjeti dekorativni ukrasi u oblikucvijetnih vijenaca, spirala, cik-cak ukrasa i slično.³⁴ Često se i danas nišani iz najranije faze mogu vidjeti blizini, ali i u samoj nekropoli stećaka, što govoriu prilog činjenici da je nastavljen kontinuitet života, ali i ukop umrlih na istom mjestu. Tako možemo vidjeti u bjelopoljskim, petnjičkim, beranskim, rožajskim, pljevaljskim, novopazarskim krajevima da postoje nekropole stećaka nekada na prostoru od nekoliko kilometara to je dokaz onoga o čemu su govorili bosanskohercegovački istraživači.³⁵ Drugo, da na pomenutim lokalitetima neki posjeduju najstarije nišane u obliku stuba, ali na njima ne vidimo pomenutereljefe. Bitno je navesti mišljenje Malkića koji kaže da „kao sestra i brat; stela i stub, rastoše u porodici nišana. Stele, oblika uspravnih ploča, nekada se završavaše ravnom ili zaobljenom površinom, ali najčešće kao krov na vode dvije, razlikovaše se od stubova, kao četverostranih i ispravnih prizmi, koje se u gornjem dijelu pretvore u piramidu i završe polukuglom, ili se pretvore u valjkasti vrat okrunjen turbanom sa šiljastim završetkom - mudžezvom”.³⁶

Tumačenje ornamentike nišana na grobljima u Tuzima

Odakle potiču stari nišani u Tuzima? Zašto njihova ornamentika liči na stare bosanskohercegovačke nišane? Da li imaju i oni bliskosti sa stećcima? To su pitanja na koja bi trebalo da odgovorimo da bismo došli do validnih zaključaka. Tokom naših istraživanja nijesmo mogli saznati da li imastećaka u Tuzima. Za ovo važno pitanje smo opet dobili odgovor od Š. Bešliagića, koji je 1967. godine istražio stare malisorske nadgrobne stele u Vuksanlekiću³⁷ koje imaju dosta vezesa stećcima. Groblje se nalazi 3 km od Tuzi, kad se ide prema granici, sa lijeve strane od magistralnog puta.³⁸ Malisori se od davnina tu sahranjuju, tj. onikoji pripadaju albanskoj nacionalnosti i rimokatoličkoj vjeri. Uz desetak starijih krstača i mnogo više novijih, tu se nalazi oko 60 primjeraka³⁹ starijih stubova, relativno velikih dimenzija i bolje kle-

³⁴ Mersada Nuruddina Agović, *Šehidski i drugi bošnjački nišani*, Svjetski bošnjački kongres. Posted 18.03.2013. Dostupno na: <http://sbk.eu.com/izdvojeno/sehidski-i-drugi-bosnjacki-nisani-2/> (Pristupio 12.09.2021.)

³⁵ Burhan Čelebić, *O bjelopoljskim (Bihorskim) stećcima kao dijelu neistražene kulturno-istorijske baštine*, Istorijski zapisi 1-2, 2021, 153-176; Mirko Barjaktarović, „O grobljima i grobovima u Gornjem Polimlju“, *Glasnik Etnografskog Muzeja* 22-23, Beograd 1960, 220; Šefik Bešliagić, *Stećci: kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo 1971, 427, 435.

³⁶ Nihad Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini...*, 22-24; Mensur Malkić, „Stećci i nišani”..., 221.

³⁷ Mithat Dibra, Ilir Bala i Laçej Naim, *Dëshmi monumentale në Vuksanlekaj / A monumental testimony in Vuksanlekaj / Spomenici u Vuksanlekajima*, Mediaprint, Tirana 2015.

³⁸ Šefik Bešliagić, *Stari malisorski nadgrobni spomenici u Vuksan Lekiću*, Glasnik muzeja Kosova X, Priština 1970, 363-386.

³⁹ Istražujući sam pronašao ukupno 40 nadgrobni spomenika, od toga 28 nadgrobni su

sarske obrade.⁴⁰ Njihovi oblici imaju više varijanti, naročito u odnosu na gornji završetak. Mnogi primjerci su bogato ukrašeni. Prema oblicima i ukrasima, kao i nekim drugim okolnostima, pretpostavlja se da su ove stele nastale još u XVII, a da su intenzivno klesane u XVIII vijeku.⁴¹

Na stranama ovih malisorskih stela vidimo obične i tordiraneplastične vrpce, razne geometrijske i biljne ornamente, zatim veliki brojrozet, polumjeseca, krugova, kružnih vijenaca, a onda i krstova. Na nekim spomenicima su isklesane sablje (Prilog br. 6), jataganii puške (kubure). Brojne su i figuralne predstave. Među njima ima nekolikopredstava zmija i ptica. Ptice su veoma stilizovane i podsjećajuna pijetlove. Većina je ljudskih figura (Prilog br. 5). Najveća pažnja je posvećivana klesanjuglave. U nekoliko slučajeva se vide djelovi narodne nošnje. Bešlagić smatrada bez ikakve sumnje postoji velika sličnost reljefnih motivaovih malisorskih stela sa motivima stećaka u Bosni i Hercegovinii sa stelama u Srbiji. I značenje tih motiva je moguće na isti načinobjašnjavati. Ljudske predstave su sigurno portreti sahranjenih lica, aoružje je opet znak ondašnjih uglednijih ljudi. Stele u Vuksanlekiću u nekoliko slučajevaklesane i postavljene u parovima, tj. za jedan grob su postavljene dvijestele (jedna kod glave, a druga kod nogu pokojnika), kakva je redovnapraksa pripostavljanju muslimanskih nišana. To znači da su te stele nastale pod uplivom nišana. Svi ovi spomenici su okrenuti u pravcu zapad-istok.⁴²

Porijeklo i značenje ornamentike na nišanima

Motive sa Starog groblja i groblja kod Nizamske džamije svrstali smo u dvije grupe: figuralne i nefiguralne. Figuralni motivi su jedna ptica i dvije predstave ženske figure. Nefiguralni motivi su:četiri mača, tri okrugla ispupčenja, jedan luk sa krugomispod, jedan krug koji je unutar šupalj, polumjesec sa rozetom dva puta, polumjesec usamljen ili duplo izveden a na nekoliko primjeraka polumjesec sa gornjim ili donjim okruglim ili trouglastim izvedenim završecima.

Svi ovi ornamenti na nišanima su plastičnog izgleda, dakle, nijesu nastali urezivanjem nego su klesani. Ovi dekorativni elemeneti se često javljaju na stelama ili na stubovima koji su sa turbanom ili bez njih.

Ptica: Ovaj motiv na muslimanskim nišanima u Crnoj Gori je veoma oskudan, takoreći nema ga nigdje osim u Tuzima. Bardhi pominje da je ovaj motiv golub i drugo nikakva objašnjena ne navodi u svojoj knjizi (Prilog br.

veoma lijepo ukrašeni. Treba pomenuti da pored crkve Čaf Kiš nedaleko od ovog lokaliteta postoji nekoliko nadgrobnika koji tipološki liče a na jednoj steli je uklesan krst.

⁴⁰ Šefik Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost...*, 560-561.

⁴¹ Šefik Bešlagić, *Stari malisorski nadgrobni spomenici u Vuksan Lekiću...*, 371.

⁴² Šefik Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost...*, 560-561.

10).⁴³ Bešlagić ovaj motiv tj. figuru ptice proučava kod starih stećaka i muslimanskih nišana, ali se te ptice često javljaju sa ostalim životinjama (konj, jelen, pas, soko) ili uz lovca sa lukom i strijelom. Kako su u takvoj situaciji ptice zajedno predstavljene, onda im se i namjena mijenja. Kao što je ptica prikazana zajedno sa lovcem, jelenom i psom, dakle kao element lova, onda ih tretiramo sokolovima, a ako su isklesane uz motiv krsta, onda su to vjerovatno golubovi koji po hrišćanskoj mitologiji simbolizuju pokojnikovu dušu koja leži na drugom svijetu, ili su znak Svetog Duha, zatim Uskrsnuća, bračne ljubavi i sloge.⁴⁴

Bešlagić navodi mišljenje Vejsila Ćurčića da se ovaj motiv javlja na stećcima i na starim muslimanskim nišanima, a mogao bi biti simbol tuge za izgubljenim bliskim srodnikom.⁴⁵

Pošto se radi o muslimanskim nadgrobnicima, ne dolazi uopšte u obzir hrišćanska simbolika. Svakako, zajedničko življenje iste nacije Malisora, ali različitih vjera, možda je dovelo do toga da su običaji i kultura počeli da se miješaju, tako da su nadgrobnici dobili mjesec i zvijezde ili da se i na muslimanskom groblju pojave ovi motivi. Bešlagić je mišljenja da ptice treba smatrati realnim predstavama sokolova, kao atributa istaknutijih lovaca i ljudi višeg društvenog položaja.⁴⁶ Valja pomenuti da se ovaj motiv nalazi na jednoj steli koja nema natpis i druge ornamente, dakle, kako smo već rekli, stele su postavljane sahranjenim ženama.

Predstave čovjeka: Figure ljudi na muslimanskim nišanima u Crnoj Gori su veoma rijetke, osim na dvije stele koje se nalaze u Tuzima. Bardhi u svojoj knjizi navodi samo jednu stelu i piše da su na njoj isklesani njedra i đerdan.⁴⁷ Nijesmo mogli da tražimo porijeklo ornamentike na muslimanskim nišanima, tako da smo našli vezu sa malisorskim stelama u Vuksanlekićima. Treba podsjetiti da se ovi motivi pojavljuju i na stećcima i na stelama seldžučkih Turaka. Ove predstave imaju svoja značenja, a najbitnije je klesanje ljudskog lika, čega ima i na najstarijim nadgrobnicima prije n. e. i poslije na antičkim stelama i srednjovjekovnim stećcima. Međutim, malisorske stele, isto kao stećci i stari muslimanski nišani, posjeduju predstave ljudskih figura sa ženskim, muškim i dječijim odlikama.⁴⁸ Na jednoj malisorskoj steli pored predstave ruke imamo uz žensku figurunjedra i đerdan (Prilog br. 5) koje vidimo na muslimanskim stelama na Starom

⁴³ *Ibidem*, 84.

⁴⁴ Šefik Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini...*, 38.

⁴⁵ Vejsil Ćurčić, *Ptice na našim sredovječnim nadgrobnim spomenicima i starim muslimanskim nišanima*, Zadržni glasnik 3, god. XIII, Sarajevo 10. 02. 1939, 2.

⁴⁶ Šefik Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini...*, 38.

⁴⁷ Ali Bardhi i Behlul Kanaqi, *Groblje Nizamske džamije i Starom groblju Tuzi...*, 84.

⁴⁸ Šefik Bešlagić, *Stari malisorski nadgrobni spomenici u Vuksan Lekiću...*, 365 – 366.

groblju⁴⁹ (Prilog br. 7–8). Dok nijesmo istražili groblje u Vuksanlekićima i pronašli navedenu figuru, nijesmo mogli znati ima li veze sa muslimanskim nišanima i onim katoličkim iz Vuksanlekića. Malisorske ženske stele su veoma fino ukrašene i to je u hrišćanskoj vjeri uobičajeno, dakle muslimanske ženske stele imaju veoma jednostavna ženskanjedra sa đerdanima, jedina razlika je što su muslimanske malo veće od malisorskih. Naše mišljenje je da su ovi nišani klesani isto kao oni najstariji u BiH, tj. koji potiču iz XV i XVI vijeka, jer su ornamenti na nišanimapreuzeti sa stećaka, tako da ove predstave ženskih figura ne bi mogli da se preuzmu sa malisorskih stećanega možda su pravljene u isto vrijeme ili su možda nišani sa ovim ornamentima stariji.

Mač ili sablja: Mač je služio za sječenje u napadu sa manjih odstojanja. Koristili su se njime pješaci, ali još više konjanici, kako u viteškim igrama tako još češće u pravim ratnim sukobima. Mač na stećcima je redovno dugačak, prav, sa krsnicom i drškom koja se završava kao krug. Ponekad je krsnica nešto izvijena, ili prema dolje malo nakošena ili povijena.⁵⁰ Mač je klasično srednjovjekovno oružje,⁵¹ a sablja je u naše krajeve došla sa Turcima. To je razlog što na stećcima redovno sriječemo predstave mačeva, a na nišanima sablje, jatagane i male noževe. Mač, luk sa strijelom, koplje, čomaga, štit, sablja, sjekirica, to su motivi lova, rata i turnira. Na osnovu toga ove motive na stećcima svrstavamo u kategoriju simbola i vezujemo ih s uglednim ljudima. Šefik Bešlagić kaže da je moguće isto objašnjenje dati i kada su u pitanju nišani.⁵² Malisorske stele na dvije stojeće i na jednoj ležećoj ploči posjeduju uklesane mačeve i na prostoru Polimlja. Istraživači ove tematike kažu da su to nišani šehida. Navedeni podatak nijesam mogao da potvrdim, tako da Bešlagićev način posmatranja, da su oni pripadali uglednim ljudima, podržavam. Moram napomenuti da u Petnjici postoji jedan nišan koji ima fino klesani turban, a na donjem dijelu nišana postoji motiv sablje. Prevod počinje riječju “maktul”, što znači da je taj čovjek šehid tj. ubijen.⁵³ Ali Bardhi u svojoj monografiji navodi da su u Osmanskom carstvu mačeve klesali na nišanima vojnih lica.⁵⁴ Na starom groblju u Tuzima mačevi su druga-

⁴⁹ Burhan Čelebić, “Umjetnost i tipologija ženskih nišana sjeverne i sjeveroistočne Crne Gore”, *Historijski Pogledi* 8, God. 5, Tuzla 2022, 97-105.

⁵⁰ Šefik Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost...*, 222-223; Šefik Bešlagić, *Leksikon stećaka...*, 90-91.

⁵¹ U mom radu o stećcima bjelopoljskog kraja, navodim primjer stećka u obliku sanduka i uklesanim reljefom mača sa lijeve strane ulaza u crkvu Sv. Bogorodice Bistričke. Međutim, to je samo jedan primjerak iz Bijelog Polja, ali u Crnoj Gori i širem okruženju možemo ih više pronaći, a i svi oni imaju približno isto značenje. Vidi: B. Čelebić, *O bjelopoljskim (Bihorskim) stećcima kao dijelu neistražene kulturno-istorijske baštine...*, 160.

⁵² Šefik Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini...*, 60.

⁵³ Burhan Čelebić, *Nadgrobnici iz Osmanskog perioda u Petnjičkom kraju...*

⁵⁴ Ali Bardhi i Behlul Kanaqi, *Groblje Nizamske džamije i Staro groblje u Tuzima...*, 84.

čiji od onih iz polimskog kraja i Novog Pazara, jer su dosta plastičniji i ispupčeniji, i više liče na turske sablje ili, kako kaže Bešlagić, na kubure (Prilog br. 9, 12, 13, 14).

Krugovi, rozete⁵⁵ i polumjesec: Krugove nazivamo i plastičnim ispupčenjima, plastičnom dugmadi, ali najčešće polujabukama. Oni su raznih veličina, i ovaj motiv još nije proučen, kako navodi Bešlagić. Čurčić misli da ovi motivi pripadaju vojnim ličnostima i da su oznake topčija, kao jednog od redova turske vojske.⁵⁶ Trajlić kaže da su to kvрге koje, po narodnom vjerovanju, znače rane što su ih junaci zadobili u ratovima.⁵⁷ Bešlagić nastavlja da ovaj motiv više puta predstavlja sunce ili zvijezde. Mjesec se javlja na muslimanskim nišanima i to najčešće kao polumjesec i krakovima koji gledaju gore. Nekada se mogu pojaviti zajedno sa polumjesecom krugovi, rozete i trouglasti primjerci. Treba istaći da je i u predislamskom vjerovanju kult mjeseca.⁵⁸ Ovake primjerke vidimo na malisorskim stelama: usamljeni polumjesec, polumjesec sa zvijezdom, krugovima ili rozetom, nekada krugove na stelama vidimo na bočnim stranama (Prilog br. 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24). Na jednom nišanu pored mača sa druge strane, tj. predstava sa sjeverne strane, ima jedan luk i ispod toga krug i ovo možemo svrstati u astralne motive (Prilog br. 13a). Šefik Bešlagić tvrdi da su ovi motivi česti na stećcima, pa se može zaključiti da su ovi motivi koji se pojavljuju na muslimanskim nišanima u Tuzima preuzeti možda sa stećaka. Krugove vidimo na jednoj steli, ima ih četiri na steli bez ostalih ukrasa i natpisa (Prilog br. 11), i još dva nišana koji imaju manje krugove a na suprotnoj strani mač (Prilog br. 12 i 14). Pored ovih ornamenta, nišan koji na južnoj strani ima motiv mača, sa sjeverne strane ima luk i krug, a sa zapadne strane ima jedan plastični motiv koji nijesmo vidjeli na malisorskim stelama, što je veoma interesantno (Prilog br. 13a). Bešlagić pominje da se ovaj motiv javlja na vodoravnim stranama nekih stećaka i one su okruglaste jame, od kojih su neke ne samo lijepo izrađene nego su još i tordiranim vijencem oivičene. Na nekim stećcima se javljaju pravougaona udubljenja, ponekad većih dimenzija. Bešlagić navodi da ovim jamama nije još funkcija proučena. Pošto su sličnejamama koje se lijani dube u kamenu za svoje razne domaće potrebe (za hvatanje kišnice ili nalijevanje vode za živinu, za ulje, vino i drugo), koje se zovu kamenice ili vodnice, tako su nazvane jame na stećcima. Ova udubljenja možda su ima-

⁵⁵ Jednu rozetu je Bardhi naveo u knjizi da je svastika i povezuje je sa Ilirima, dakle, ona je rozeta koja ima izgled točka. Vidi: Ali Bardhi i Behlul Kanaqi, *Groblje Nizamske džamije i Staro groblje Tuzi...*, 83.

⁵⁶ Šefik Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini...*, 59.

⁵⁷ Seid M. Trajlić, *Muslimanski nadgrobni spomenici*, Narodna uzdanica, Kalendar za 1940. Sarajevo, 202.

⁵⁸ Šefik Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini...*, 60.

la neke veze sa stećcima.⁵⁹ Možda se ta veza ovih udubljenja na stećcima odnosi i na naš motiv iz Tuzi, ali samo jedan pronađeni primjerak koji stoji na uspravnom nišanu ne bi mogao da ima funkciju hvatanja vode ili bilo čega. Međutim, ovaj dekorativni element trebalo bi bolje istražiti kako bi se došlo do preciznih podataka.

Zaključak

Nišani na Starom groblju i groblju pored Nizamske džamije u Tuzima imaju dosta veze sa malisorskim stelama, stećcima i nišanimau BiH koji pripadaju drugoj polovini XV i XVI vijeka. Kako navodi Bešlagić, malisorske stele mogli bi da pripadaju XVII i XVIII vijeku, dakle muslimanski nišaniju Tuzima nijesu ukrašeni kao nadgrobnici u Vuksanlekićima, tj. kao malisorske stele, ali zbog islamske vjere dekorativna umjetnost na nišanima je siromašnija od ovih stela i stećaka. Sa druge strane, bosanskohercegovački najstariji nišani koji su zastupili svu ornamentiku sa stećaka dobili su malo siromašniju dekoracijuzbog islamske vjere, jer je islam bio protiv ukrašavanja nadgrobnika. Sva ova priča i pojašnjenja mogli bi da muslimanske nišane u Tuzimastavehronološki kraj XVI ili početak XVII vijek, kom pripadajui malisorske stele, jer nadgrobnici su klesani u istom majdanu i to potvrđuju stele i stubovi koje vidimo na oba groblja (Staro groblje i malisorsko groblje). Veza bosanskohercegovačkih nišana i nišana u Tuzima je veoma izrazita, ali na nišanima u Tuzima ima dosta dekorativnih motiva sličnih onima na malisorkim stelama i tako obrnuto. Na kraju ove priče Malisorske stele sa dva nadgorbnika jedan kod glave a drugi kod sahranjene osobe vodi porijeklo na muslimanske nišane i opet nas dovodi do toga da li su muslimanski nišani iz Tuzi vremenski stariji od pomenutih stela.

Burhan ČELEBIĆ

OLD MUSLIM NISHANES IN TUZI

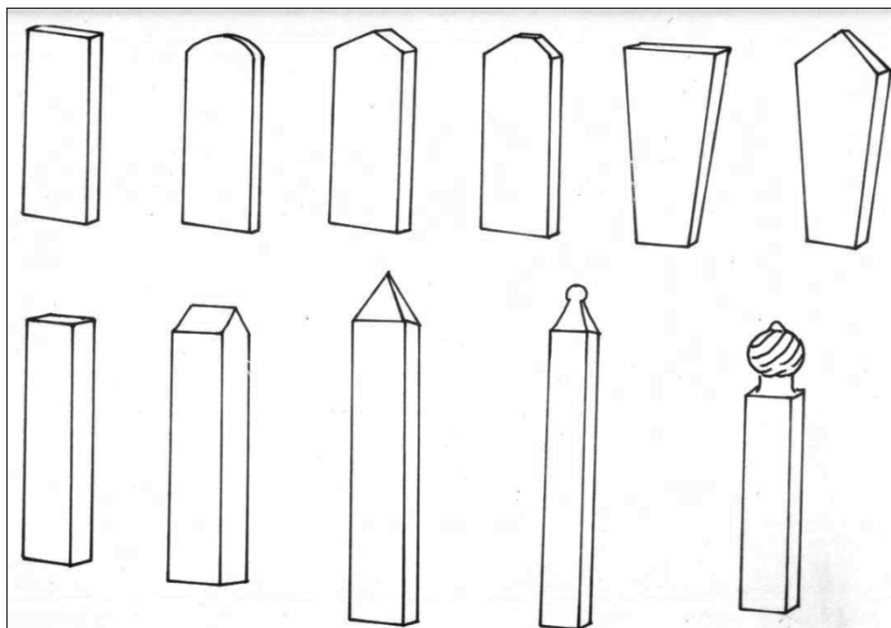
Summary

The gravestones from the old Cemetery and the cemetery next to the Nizam Mosque in Tuzi have a lot to do with Malisor steles, stećci and gravestones from Bosnia and Herzegovina that belong to the second half of the 15th and 16th centuries.

⁵⁹ Šefik Bešlagić, *Kupres – Srednjovjekovni nadgrobnici spomenici*, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1954, 175-176, sl. 14, 45, 46 i 96; Šefik Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost*, 55–56.

As Bešliagić states, the Malisor stelae could belong to the 17th and 18th centuries, so the Muslim gravestones from Tuzi are not decorated like the gravestones from Vuksan Lekić, i.e. like the steles of Malisor. Due to the Islamic faith, the decorative art on the gravestones is poorer than these steles and stećci. On the other hand, the Bosnian-Herzegovinian oldest gravestones, who represented all the ornamentation from the stećci, received a slightly poorer decoration because of the Islamic faith, because Islam was against decorating gravestones. All these stories and explanations could chronologically place the Muslim gravestones from Tuzi in the 17th century, as well as the Malisor stelae, because the gravestones were carved from the same Maidan, and this is confirmed by the stelae and pillars that we see in both cemeteries (Old Cemetery and Malisors Cemetery). The connection with the Bosnian-Herzegovinian gravestones and the Tuzi gravestones is very close, but the Tuzi gravestones have a lot of decorative motifs similar to those on the Malisor stelae. Thus, we can say that these gravestones started to be erected when the Malisor women were also on the stelae, because the Malisorians transferred their culture as much as possible to Islam, and this can be seen on the graveoldstones of both religions.

Prilozi⁶⁰

Prilog br. 1: Osnovni oblici nišana iz XV i XVI vijeka (Bešliagić, 1978: sl. 1).

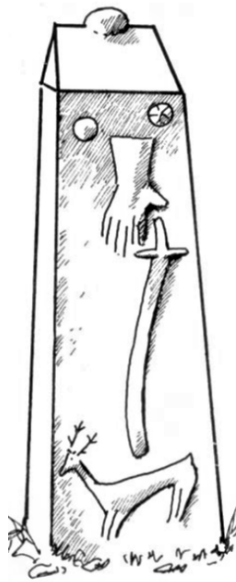
⁶⁰ Sljedeće fotografije je snimio autor Burhan Čelebić; Prilozi br. 1a, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 13a, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24.

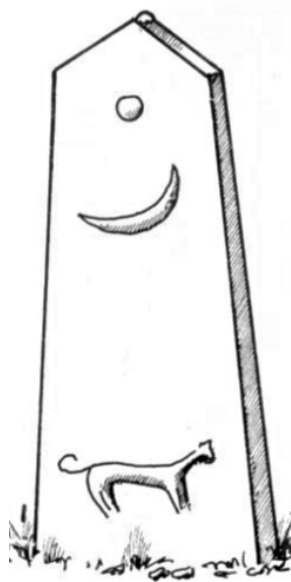
Prilog br. 1a: Pregled muslimanskih nišana nastarom groblju kod Tuzi.

Prilog br. 2: Nišan sa ornamentima Zemaljskog muzeja Sarajevo (Bešlagić, 1978: sl. 29).

Prilog br. 3: Nišan sa ornamentima Zemaljskog muzeja Sarajevo (Bešlagić, 1978: sl. 31).

Prilog br. 4: Nišan sa ornamentima Zemaljskog muzeja Sarajevo (Bešlagić, 1978: sl. 30).

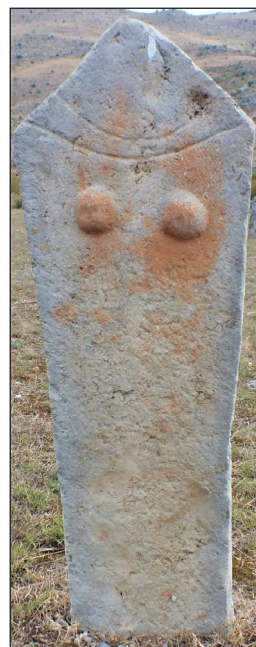
Prilog br. 5: Malisorski nadgrobni spomenik u Vuksanlekićima kod Tuzi, sa predstavom ženske figure, sa njedrima i đerdanom, krstom i polumjesecom

Prilog br. 6: Malisorski nadgrobni spomenik, Vuksanlekići kod Tuzi, sa predstavom mača

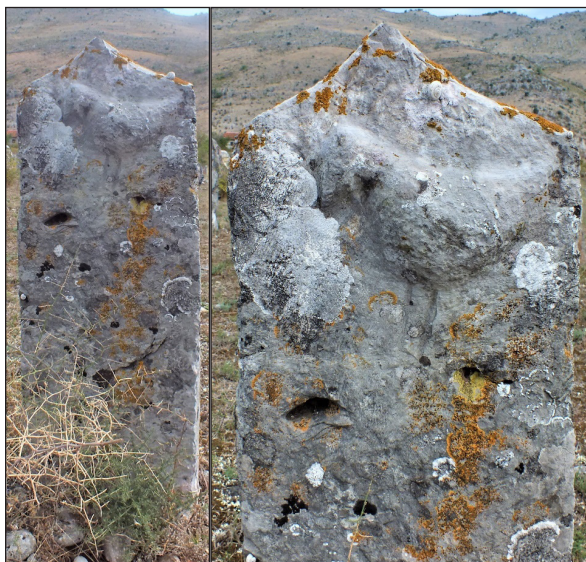
Prilog br. 7: Nišan na starom groblju, dim: 130x36x11 cm, debljina njedara 3 cm a prečnik 10 cm

Prilog br. 8: Nišan na starom groblju dim: 140x48x12 cm, debljina njedara 3 cm a prečnik 10 cm

Prilog br. 9: Nišan na starom groblju, dim: 110x25x20 a dužina mača 25 cm

Prilog br. 10: Nišan na starom groblju dim: 100x30x19 a ptica 19x5x3 cm

Prilog br. 11: Nišan na starom groblju dim: 100x42x17, debljina jabuka od 2.5 do 5 cm a prečnik od 11 do 13 cm.

Prilog br. 12: Nišan na starom groblju dim: 110x25x22, dužina mača 33 cm (lijevo), prečnik jabuke oko 10 cm (desno)

Prilog br. 13: Nišan na starom groblju dim: 140x40x32, dužina mača 40 cm (lijevo), prečnik luka 16 cm i okruglog ispučenja 15 cm (srednja), okruglo udubljenje 10 cm a dubina 3 cm (desno)

Prilog br. 13a: Detalji sa gornjeg nišana, prvi sa južne strane, drugi sa sjeverne strane, treći detalj sa zapadne strane

Prilog br. 14: Nišan na starom groblju
dim: 120x28x24, dužina mača 40 cm
(lijevo) a prečnik jabuke 5 cm (desno)

Prilog br. 15: Nišan na
groblju kod Nizamske
džamije, dim: prečnik 16 cm

Prilog br. 16: Nišan na groblju kod Nizamske džamije, dim: 100x23x22 cm
a dužina ornamenta 40 cm a prečnik 16 cm

Prilog br. 17: Nišan na groblju kod Nizamske džamije, dim: prečnik 13 cm

Prilog br. 18: Nišan na groblju kod Nizamske džamije, dim: prečnik 10 cm a dužina ornamenta 16 cm

Prilog br. 19: Nišan na groblju kod Nizamske džamije, dim: prečnik 14 cm a dužina ornamenta 20 cm

Prilog br. 20: Nišan na groblju kod Nizamske džamije, prečnik 13 cm

Prilog br. 21: Nišan na groblju kod Nizamske džamije, dim: prečnik gornji 15 a donji 16 cm

Prilog br. 22: Nišan na groblju kod Nizamske džamije, dim: prečnik 12 a dužina ornamenta 17 cm

Prilog br. 23: Nišan na groblju kod Nizamske džamije, dim: prečnik gornji 9 a donji 12 cm.

Prilog br. 24: Nišan na groblju kod Nizamske džamije, dim: prečnik 14 cm

Literatura

Andelić, P., *Doba srednjovjekovne bosanske države*, Kulturna Istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast, drugo izdanje, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984.

Agović, N. M., *Šehidski i drugi bošnjački nišani*, Svjetski bošnjački kongres. Posted 18.03.2013. Dostupno na: <http://sbk.eu.com/izdvojeno/sehidski-i-drugi-bosnjacki-nisani-2/> (Pristupio 12.9. 2021)

Barjaktarović, M., *O grobljima i grobovima u Gornjem Polimlju*, Glasnik Etnografskog Muzeja 22-23, Beograd 1960.

Benac, A., *Umetničko Blago Jugoslavije*, XIII stećci, JUGOSLAVIJA, Beograd 1969.

Bešlagić, Š., *Kupres – Srenjovjekovni nadgrobni spomenici*, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1954.

Bešlagić, Š., *Stari malisorski nadgrobni spomenici u Vuksan Lekiću*, Glasnik muzeja Kosova X, Priština 1970.

Bešlagić, Š., *Stećci: kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo 1971.

Bešlagić, Š., *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, Knjiga 30, Sarajevo 1978.

Bešlagić, Š., *Hrišćanski nišani u Stranama kod Prače*, Prilozi Instituta za istoriju XVIII/19, Sarajevo 1982.

Bešlagić, Š., *Stećci-kultura i umjetnost*. Sarajevo: Veselin Masleša 1982.

- Bešliagić, Š.**, *Leksikon Stećaka*, Svjetlost, Sarajevo 2004.
- Bardhi, A.**, *Varrezat Ne Ane Te Malit – Ulqin*, Art Club, Ulcinj 2016.
- Bardhi, A.**, *Varrezat Ne Ulqin – Zona e brendshme e qytetit dhe rrethina e afert*, Art Club, Ulcnj 2019.
- Bozkurt, N.**, “Mezarlık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29. Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004.
- Bardhi, A., Kanaqi, B.**, *Groblje Nizamske džamije i Staro groblje Tuzi*. Tika, Tuzi 2020.
- Cambi, N.**, *Sepulkralni spomenici antropomorfnog karaktera kod Ilira*, Duhovna Kultura kod Ilira (Simpozijum Herceg Novi, 4-6. Novembra 1982), ANUBiH, Sarajevo 1984.
- Čelić, Dž.**, *Domaće i orijentalno u materijalnom kulturnom nasljeđu bosansko-hercegovačkih muslimana*, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 41, Sarajevo 1991.
- Čelebić, B.**, *Materijalna i umjetnička obilježja bjelopoljskih nišana (kraj XVIII - početak XX vijeka)*, KALEM, Bijelo Polje 2021.
- Čelebić, B.**, *Nadgrobní spomenici iz Osmanskog perioda u Petnjičkom kraju*, Glasnik Bihora 6, Petnjica 2021.
- Čelebić, B.**, *O bjelopoljskim (Bihorskim) stećcima kao dijelu neistražene kulturno-istorijske baštine*, Istorijски zapisi 1-2, Podgorica 2021.
- Čelebić, B.**, *Tipologija i Ornamentika Novopazarskih nišana u svijetlu novih istraživanja*, Novopazarski Zbornik 44, Novi Pazar 2022.
- Čelebić, B.**, “Umjetnost i tipologija ženskih nišana sjeverne i sjeveroistočne Crne Gore”, *Historijski Pogledi* 8, God. 5, Tuzla 2022.
- Čelebić, B.**, “Nišani od XVI do XVII vijeka u Novom Pazaru”, *Novopazarski zbornik* 45, Novi Pazar 2022 (U štampi).
- Dibra, M., I. Bala i L. Naim.**, *Dëshmi monumentale në Vuksanlekaj / A monumental testimony in Vuksanlekaj / Spomenici u Vuksanlekajima*, Mediaprint, Tirana 2015.
- Güzel, E.**, *Osmanlı Erkek Mezar Taşlarında Serpuş Biçimleri*, Konya, Çizgi Kitabevi, Eylül 2019, 25.
- Klinčević, N.**, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, TDBB, İstanbul 2021.
- Ljesar, L., - P. Pejović.**, *Dani evropske baštine – Stećak, mramori, bilizi, bezezi, kami...*, Ministarstvo Kulture Crne Gore – Narodni Muzej Crne Gore, Podgorica 2012.
- Malkić, M.**, *Stećci i nišani*, *Takvim* za 2009. godinu, Rijaset islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2008.
- Mujezinović, M.**, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga I, Sarajevo, Veselin Masleša 1974.
- Martinović, J. J.**, *Antički natpisi u Crnoj Gori*, MATICA crnogorska, Kotor 2016.
- Roux, J.-P.**, *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, Kasım 1999.
- Sevin, V.**, *Hakkari Taşları – Çıplak Savaşçıların Gizemi*, YKY, Ankara 2005.
- Sevin, V.**, *Hakkari Taşları II – Gizemin Peşinde*, TTK, Ankara 2015.

Škrijelj, R., “Umjetnost islamske epigrafike Peštera”, *Novopazarski zbornik* 43, Novi Pazar 2020.

Telegin Y. D., – J. P. Mallory, *The Anthropomorphic Stelae of The Ukraine: The Early Iconography of the Indo-European*, Washington D.C. 1994.

Traljić, S. M. “Muslimanski nadgrobni spomenici”, *Narodna uzdanica*, Kalendar za 1940. Sarajevo.

Svetozar SAVIĆ*

POLJOPRIVREDNO OBRAZOVANJE U CRNOJ GORI 1875–1941.

ABSTRACT: *At the end of the 19th century, agricultural vocational schools in Montenegro did not last long. The Princely Montenegrin Agricultural School in Danilovgrad was opened in 1875 and closed the following year (1876). The lower princely Montenegrin agricultural school in Podgorica was opened in 1893, and ceased to operate in 1898. Nevertheless, these schools have given some impetus to the development of agricultural education in Montenegro.*

After the First World War, the interest of the state administration to improve agricultural education did not exist. With a lot of problems, it was only in 1933 that the Special Agricultural School for Southern Cultures “Topolica” was opened for a period of one year, which in 1939 grew into a two-year period, and was called the Special Lower Agricultural School for Southern Cultures.

KEY WORDS: *Montenegro, Podgorica, agricultural schools, Bar, school subjects, practical teaching.*

Uvod

Tokom XIX vijeka nepostojanje stručnog poljoprivrednog obrazovanja osjećalo se u svim granama poljoprivrede Crne Gore. Crnogorska poljoprivreda oslanjala se na tradicionalne vrijednosti i postupke primjenjivane posljednjih nekoliko vijekova. Ovakvi ukorijenjeni poljoprivredni stavovi i nedostaci savremenih informacija istovremeno su bili i kočnica napretku poljoprivredne proizvodnje.

Oskudno i neorganizovano crnogorsko poljoprivredno obrazovanje najbolje je sagledati kroz kompariranje s najbližim okruženjem. Godi-

* Autor je doktor biotehničkih nauka, radi u Plantažama ad.

ne 1882. u Srbiji je postojala niža poljoprivredna nastava, ujedno je donesen zakon o nižim školama za poljsku privredu, sa izmjenama i dopunama od 1896,¹ a predmet – poljska privreda – postojao je u V i VI razredu viših osnovnih škola². U Beogradu je već 1905. godine osnovan univerzitet. Ubrzo je Kraljevski srpski ministarski savjet (1908) donio odluku o otvaranju poljoprivredno-šumarskog odsjeka na srpskom univerzitetu u Beogradu³. Kongres srpskih poljoprivrednika postavio je 1910. pitanje formiranja poljoprivrednog fakulteta (zajedno sa šumarstvom i veterinarskim institutom) na filozofskom fakultetu⁴. Odmah nakonon Prvog svjetskog rata osnovan je Poljoprivredni fakultet (1919), kao jedan od šest fakulteta Univerziteta u Beogradu⁵. Srbija je već imala privrednu i trgovačku komoru, poljoprivredna udruženja, vinogradarsko udruženje, akademiju trezvenosti, objavljivane su rezolucije, saopštenja, zahtjevi, postojali su organizovani zajednički odlasci na sajmove i izložbe.

I u periodima kada su za napredak u stručnom obrazovanju postojali uslovi, poljoprivredno obrazovanje uvijek je ostajalo na marginama društva. Dva su osnovna razloga za to: generalno negativan stav stanovništva prema poljoprivredi kao djelatnosti i dijelom nekonstruktivan odnos vlasti prema ovoj vrsti obrazovanja. Beara (1878) takav odnos prema poljoprivredi pojašnjava da *narod smatra da onaj ko se bavi poljoprivredom nema ništa bolje drugo da radi*⁶. Mnogo primamljivije djelatnosti bile su trgovina i ugostiteljstvo. *Neka moj sin izuči ponešto pisati i računati, pa neka bude trgovac*, riječi su nepoznatog autora u Glasu Crnogorca (1892)⁷.

Na drugoj strani nemaran odnos vlasti prema poljoprivrednim školama može se tumačiti na različite načine. Iako je bilo objektivnih razloga za povremene prekide poljoprivrednog stručnog obrazovanja (ratovi, loše vrijeme⁸), i druge škole u Crnoj Gori imale su istovjetne prekide, pa su ipak nastavile rad. Takođe, postojalo je shvatanje da sve važnije aktivnosti mora i treba da organizuje država. *Prosvjeta* je isticala da planiranje različitih vrsta pro-

¹ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 252, II, 1920, 1.

² J. Golubović, Školski fondovi i uvođenje racionalnih sprava, *Težak*, XIX, (1888) 43.

³ „Poljoprivredno-šumarski odsjek na univerzitetu u Beogradu“, *Glas Crnogorca*, br. 16, 12. IV 1908, 3.

⁴ „Rezolucija srpskih poljoprivrednika“, *Cetinjski vjesnik*, br. 20, 1. II 1910, 2.

⁵ Poljoprivredni fakultet – Univerziteta u Beogradu, <https://www.tehnologijahrane.com/institucija/poljoprivredni-fakultet-univerziteta-u-beogradu> (avgust 2020).

⁶ I. Radosavović. Jedan izvještaj o privredi iz 1878. i predlozi za poboljšanje poljoprivrede u Crnoj Gori, *Istoriski zapisi*, Cetinje, VIII, XI, 1-2, (1955), 382. Seljak smatra s neke strane kukavnim svoj položaj i da se zanima za poljodjelstvo samo za to što nema česa drugog boljega. Ovu misao donesu i djeca u školu i ona je u njima sve to jača.

⁷ *Glas Crnogorca*, br. 32, 8. VIII 1892, 3.

⁸ Škole, posebno osnovne, prekidale su rad ukoliko bi bilo nevrijeme ili napadao snijeg (*Prim. aut.*).

izvodnje (grožđe i vino u Zeti, proizvodnja vune, ruja, buharice) i eventualnog izvoza treba da usmjerava i organizuje država, a ne trgovačke grupacije⁹.

Kraj XIX i početak XX vijeka

Od 1874. poljoprivredne prilike u Crnoj Gori postepeno se mijenjaju. Raste broj grla stoke, ali i *broj rala obdjelive zemlje*, površine pod vinogradima, svaki komad zemlje pažljivo se obrađuje¹⁰.

Takođe se vrše pripreme za otvaranje Zemljodjelske škole u Danilovgradu¹¹. Uvodni tekst od 16. septembra 1874. u Glasu Crnogorca potvrđuje namjeru knjaza Nikole za otvaranjem Zemljodjelske škole¹². Ujedno vlada u proglasu posebno potencira razvoj crnogorskog vinogradarstva i vinarstva, a *svijetli je gospodar odlučio da se tri mladića o državnom trošku pošalju u koju stranu državu u zemljodjelske škole*, kako bi nakon obuke mogli obučavati druge i raditi u poljoprivredi¹³.

Krajem 1874. godine, Glas Crnogorca u nekoliko brojeva oglašava *stječaj* za budućeg upravitelja škole¹⁴. Naredne godine (13. maja 1875) otvorena je Knjaževska crnogorska zemljodjelska škola u Danilovgradu, u blizini manastira Ždrebaonik¹⁵. Škola je bila pod nadzorom Prosvjetnog odjeljenja Senata na Cetinju, a imala je za cilj da raširi nauku o poljoprivredi i gajenju i njegovanju stoke, *kojom smo bogati*¹⁶. Nakon stječaja, za upravitelja škole izabran je dr Đorđe Radić. U ime države Crne Gore upravitelj prosvjet-

⁹ St. Šta bi valjalo uraditi da se podigne domaća industrija, *Prosvjeta*, br. 1-3, (1889), 55-59.

¹⁰ „Zemljodjelska škola“, *Glas Crnogorca*, br. 36, 16. IX 1874, 1. Ko poznaje zemljište naše i vidi mala ubla i dolinice među kršima ograđene, obrađene i usijane, taj tek umije ocijeniti veliki trud koji naš zemljoradnik ulaže.

¹¹ *Isto*, 1. Nužne pripreme za zemljodjelsku školu već su preduzete, a mjesto joj je određeno u Danilovgradu u Brdima koje i jeste najzgodnije, jer ne samo da je to, tako reći, sredina naše otadžbine, nego su tamo odmah i prostrana i plodna polja bjelopavličska, na koje će sjeme iz ove blagodatne škole prvo pasti.

¹² *Isto*, 1. Ovu potrebu naša je vlada uvidjela a sada smo u stanju sa osobitom radošću javiti da je naš svijetli Gospodar odlučio da se idućijem proljećem otvori zemljodjelska škola.

¹³ *Isto*, 1.

¹⁴ „Stječaj“, *Glas Crnogorca*, br. 45, 11. XI 1874, 4. Po odluci visokog praviteljstva otvara se idućijem proljećem Zemljodjelska škola na Danilovgradu. Traži se lice, sposobno u toj stuci, koje će biti upravitelj te škole, a koje će imati do otvaranja škole pripremiti sve što je potrebno istoj. Upravitelj će imati godišnje plate f. 1 000 u zlatu, besplatan stan i drva i putne troškove u državnom poslu. Dobiva i putni trošak do Cetinja. Prositelj mora da je završio zemljodjelsku školu i da je kao učitelj već služio na kakvom zavodu. Cetinje, 27. septembar. 1874. Upravitelj prosvjetnog odjeljenja, sekretar, Stanko I. Radonjić.

¹⁵ S. Lekić, T. Martinović, *Poljoprivredne škole u Crnoj Gori (1875–1995)*, Bar, 1995, 13. Ne može se sa sigurnošću reći gdje je ova škola bila locirana, ali se pretpostavlja da je bila na lijevoj strani Zete, u blizini manastira Ždrebaonik.

¹⁶ „Zemljodjelska škola“, *Glas Crnogorca*, br. 36, 16. IX 1874, 1.

nog odjeljenja potpisao je sa dr Radićem ugovor na tri godine. Inače dr Radić, Srbin iz Bačke, bio je nekadašnji profesor ekonomske škole u Požarevcu, i *stručnjak odlične spreme i dugogodišnjeg iskustva*. U Crnoj Gori bio je poznat i po stručnim knjigama „Očjenje“ i „Mala zemljodjelska čitanka“¹⁷. Dr Radiću je obezbijedena godišnja plata od trista dukata cesarskih, besplatan stan sa ogrijevom i druge prinadležnosti¹⁸.

Za prvi školski poljoprivredni tečaj prijavljeno je dvadeset učenika¹⁹. Plemenska načelstva birala su državne pitomce iz svih krajeva Crne Gore²⁰. Školu je pohađalo osamnaest učenika, od kojih su dvanaest bili na državnom, a šest se školovalo o svom trošku²¹.

Za kratko vrijeme u okviru škole osnovan je prvi lozni i voćni rasadnik i nabavljene neophodne alatke²². Ujedno, upravitelj Radić krenuo je u obilazak crnogorske teritorije, s ciljem utvrđivanja privredno-tehnološkog potencijala različitih poljoprivrednih vrsta koje se gaje u Crnoj Gori. Već u junu 1875. u Glasu Crnogorca izlazi oglas o prodaji različitog rasada u bašti Zemljodjelske škole u Danilovgradu²³. Takođe, prema školskom programu izučavano je: voćarstvo, svilarstvo, stočarstvo i ratarstvo. Prvi školski raspust (15. jul) počeo je radno. Iako je trajao do Krstovdana (14. septembar), tokom raspusta učenici su svake nedjelje bili angažovani da rade u školskom rasadniku²⁴. Nažalost, Zemljodjelskoj školi nije bio dug vijek. Već 1876. godine, usljed izbijanja Veljeg rata, škola je prestala da radi²⁵.

¹⁷ Đ. D. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori (1852–1916)*, Cetinje, 1971, 138.

¹⁸ F. 14a, Ps-339; 1/1875, *Crnogorski senat 1857–1879*, Zbornik dokumenata, Podgorica 1997, 307. Između Uprave prosvjetnog odjeljenja i Gospodina Dr. Đorđa Radića, koji je danas na sledeći način učinjen. I. Uprava prosvjetnog odjeljenja prima G. Dr. Radića za Upravitelja Zemljodjelske škole na Danilovu Gradu. II. Uprav prosvjetnog Odjeljenja G. Dr. Radiću kao upravitelju godišnju platu od trista (300) dukata cesarskih, besplatan stan sa ogrijevom, dohodak od sviju zemalja koje budu opredijeljene na školsko praktikovanje i putne troškove za državne cijeli. III. Ovaj ugovor važi za tri godine tj. do Đurdevadne 1878. godine. IV. G. Dr. Radić prima ovaj ugovor i obavezuje se da će sve dužnosti tačno ispunjavati koje mu bude naročito školski zakon i upraviteljske naredbe određivao. Cetinje 28. aprilla 1875.

¹⁹ „Cetinje“, *Glas Crnogorca*, br. 19, 19. V 1875, 2.

²⁰ *Isto*, 4. Okrug vasiojevički, 2; okrug lješanski, 1; okrug morački, 1; okrug crmnički, 2; okrug katunski, 2; okrug piperski, 1; okrug bjelopavlički, 2; okrug riječki, 1.

²¹ Lj. Pavićević, *Prve poljoprivredne škole u Crnoj Gori, Poljoprivreda i šumarstvo* (dalje: *PŠ*), vol. 10, 3-4, (1964), 58.

²² A. P. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, IV, Cetinje, 2004, 213-214. Srpski rodoljub iz Starog Bečeja Uglješa Krvarić poslao je nekoliko poljoprivrednih alatki u vrijednosti od 600 guldena.

²³ „Oglasi“, *Glas Crnogorca*, br. 25, 30. VI 1875, 4.

²⁴ „Cetinje“, *Glas Crnogorca*, br. 28, 19. VII 1875, 2. U prošli četvrtak završen je ovogodišnji tečaj u našoj zemljodjelskoj školi. Raspust učenika biće do Krstova dana. Upravitelj dr Radić naredio je, međutim, da svake nedjelje naizmjenice, po petorica pitomaca dolaze u školsku baštu i tu rade.

²⁵ F. 17, Ps-186; 1/1876, Izvještaj Njeguškog učitelja, 29. maja 1876. *Crnogorski senat 1857–*

Tokom rata Radić je radio kao dvorski ekonom. Godine 1878. i nakon isteka ugovora vraća se u Požarevac. Zbog zasluga u unapređenju poljoprivrede u Crnoj Gori, knjaz Nikola ga je udostojio čina plemenskog kapetana. Češki putopisac Holeček, međutim, navodi da je Radić otpušten²⁶.

Nakon sticanja nezavisnosti (1878) i znatnog proširenja teritorije, period mira uticao je da se jedan dio državnih potencijala usmjeri ka unapređenju poljoprivrede. Ministarstvo unutarnjih djela krenulo je u akciju otvaranja rasadnika po cijeloj Crnoj Gori, dok su paralelno angažovani i obrazovani izvanjci²⁷.

Godine 1893. (20. februara) ponovo je otvorena Knjaževska crnogorska zemljodjelska škola, ovaj put u Podgorici. Otvaranje škole u Glasu Crnogorca ostalo je gotovo neprimijećeno. Čitaoci su o ovom značajnom događaju informisani tek nakon četiri mjeseca i to sa nekoliko redaka na kraju rubrike Domaće vijesti²⁸. U godišnjem izvještaju o Knjaževskoj crnogorskoj zemljodjelskoj školi u Podgorici²⁹ za 1893. navodi se da je upravnik škole Filip Jergović, pored ostalog, na otvaranju kazao: *Djeca ova koja su danas u ovu školu uljeglja radosno će se sjećati ovog dana kada su primljena u ovaj Zavod i oni će raznositi ono sjeme nauke što ga ovdje budu ubrali po svoj zemlji*. U istom izvještaju navodi se da je Podgorica najpovoljnije mjesto za otvaranje škole *zaokružena je unaokolo prostranim ravnim poljanama koje su danas od ljudskog nerada, a još više od nemilosnog sjevera, gotovo sve opustjele. Ona je najzgodnije mjesto za primjeran zemljodjelski rad, a najljepše i najblagorodnije polje za korisnu narodnu pouku*³⁰.

Zadatak škole bio je *da bi se zemljoradnicima dala prilika da pribave praktična znanja za bolje i korisnije obrađivanje njihovih zemalja*³¹. Uče-

1879, Zbornik dokumenata, Podgorica 1997, 387. Kada je prošao ovuda g. Stanko Radonjić rekao nam je da se raspusti škola i mi smo tako učinili. Uzrok zašto je raspuštena škola jeste što je ova škola sada i magacin od oružja i počivalo prolazećeg naroda.

²⁶ J. Holeček, *Crna Gora u miru*, Podgorica, 2002, 103. Radićevo djelovanje je prekinuo rat; u vrijeme njegovog trajanja bio je aktivan kao dvorski ekonom, poslije rata je bio otpušten, čim je zemljoradnička škola bila ukinuta. Kada sam zbog toga protestovao na Cetinju, odgovorili su mi da se Radić nije pokazao, već da je prije brinuo za dobijanje činova i medalja, nego za unapređenje institucije koja mu je povjerena.

²⁷ M. Mijušković, Rad na unapređenju poljoprivrede i razvoj naučnih ustanova u Crnoj Gori, *Šezdeset godina Poljoprivrednog-Biotehničkog instituta Titograd 1937–1997*, (dalje: *ŠGPBIT*) (1997), 17. Jedan od izvanjaca koji su dali doprinos razvoju crnogorske poljoprivrede bio je Ilija Beara, rodom iz Dalmacije. Iako je 15 godina bio nastavnik Bogoslovije, zapamćen ja i kao *trudbenik oko domaće poljske privrede*. U njegovim izvještajima, postoje dobre procjene crnogorskih poljoprivrednih potencijala.

²⁸ „Zemljodjelska škola“, *Glas Crnogorca*, br. 9, 6. III 1893, 3. U nedjelju je otvorena svečano u Podgorici zemljodjelska škola, u prisustvu g. ministra vojvode I. Plamenca.

²⁹ F. Jergović, *Prvi godišnji izvještaj o Knjaževskoj crnogorskoj zemljodjelskoj školi u Podgorici za školsku godinu 1893*, Cetinje, 1893, 2-11.

³⁰ Lj. Pavićević, Prve poljoprivredne škole u Crnoj Gori, *PŠ*, 59.

³¹ F. Jergović, *Ustrojstvo Knjaž. Crn. zemljodjelske škole u Podgorici*, Cetinje, 1893, 31.

nici su bili isključivo djeca zemljoradnika koja su završila osnovnu školu, a nijesu bila mlađa od trinaest i starija od dvadeset godina. U sklopu škole nalazio se internat sa deset državnih vaspitanika, po jedan iz svake nahije ili okruga, dok je istovremeno bilo dozvoljeno i školovanje na sopstveni račun³².

Jergović je predavao nekoliko predmeta (Račun i geometriju, Prirodne nauke, Hemiju, Zemljodjelstvo, Svilarstvo) i praktičnu nastavu, a nastavno osoblje činili su: Mitar Radulović, okružni ljekar u Podgorici (predavao Nauku o čuvanju zdravlja i Zemljopis), i bio zadužen i za liječenje učenika; Stočarstvo i Marveno ljekarstvo predavao je dr Đorđe Stefaneli; pop Krsto Popović, mjesni sveštenik, poučavao je Zakon božji, a Stanko Todorović, pomoćnik uprave, poučavao je učenike praktičnim radnjama. Dr Radulović, dr Stefaneli i Popović poučavali se učenike besplatno³³.

Školska godina je trajala od 1. februara do 1. decembra. Školski program obuhvatao je teorijsku i praktičnu nastavu³⁴. Fokus je bio na biljnoj proizvodnji, zatim stočarstvu, svilarstvu, pčelarstvu i šumarstvu.

Na prvoj godini teorijska nastava obuhvatala je predmete iz opšteg obrazovanja (Zakon božji, Račun i geometrija, Prirodne nauke, Hemija). Na drugoj godini dominirali su stručni predmeti: Zemljomjerstvo, Zemljodjelstvo, Vočarstvo, Stočarstvo, Pčelarstvo, Nauka o čuvanju zdravlja i dr. Na trećoj godini držana je nastava iz: Livadarstva, Povrtarstva, Vinogradarstva s podrumarstvom, Stočarstva, Osnova marvenog ljekarstva, Osnova šumarstva, Poljoprivrednog računovodstva i Nauke o čuvanju zdravlja. Nedeljno je bilo ukupno 18 časova nastave³⁵.

Uz prisustvovanje jednog vladinog izaslanika, ispiti su bili javni. Nakon završetka školske godine najbolji učenici dobijali su prigodne darove (priplodna stoka, poljoprivredne mašine i oruđa, stručne knjige)³⁶. Praktična nastava obavljana je bez nadoknade i obuhvatala je sve poljoprivredne i tehnološke radove³⁷. Praktični rad trajao je najmanje tri sata dnevno. Kad su vremenske prilike za izvođenje određenih operacija bile povoljne, praktični

³² A. P. Rovinski, *Zapisi o Crnoj Gori*, Podgorica, 2001, 189.

³³ F. Jergović, *Ustrojstvo Knjaž. Crn. zemljodjelske škole u Podgorici*, 38.

³⁴ Iz prošlosti crnogorske poljoprivrede, *PŠ*, 10, (1964), 57-69. U školi će se predavati uglavnom sljedeći stručni predmeti: Račun s osnovima zemljomjerstva, Kratak izvod iz prirodnih nauka, Zemljodjelstvo s baštovanstvom i livadarstvom, Vinogradarstvo i podrumarstvo, Vočarstvo, Stočarstvo sa svilarstvom, pčelarstvom i osnovima marvenog ljekarstva, Poljoprivredno računovodstvo, Osnovi šumarstva, Nauka o čuvanju zdravlja.

³⁵ F. Jergović, *Ustrojstvo Knjaž. Crn. zemljodjelske škole u Podgorici*, 37.

³⁶ *Isto*, 33.

³⁷ Iz prošlosti crnogorske poljoprivrede, *PŠ*, 10, (1964), 3-4. Radi praktičnog obrazovanja učenici će vršiti po naredbama upravitelja, a pod rukovodstvom nadležnih školskih organa sve radove na školskom dobru, koje uz ovakvu školu postojati ima i to bez ikakvih prava na nagradu za svoje radove.

rad trajao je i čitav školski dan³⁸. Škola je imala školsko imanje (oranice, livade, vinograd, voćnjak, bašta za povrće), podrum za vino, zbirku različitih poljoprivrednih mašina i oruđa, zbirku raznih prirodopisnih i hemijskih potreba i školsku biblioteku³⁹. U školskom vinogradu postojalo je *poveće odjeljenje* sa domaćom lozom, zatim nekoliko redova *evropske loze* u cilju proučavanja daljeg gajenja pojedinih sorti vinove loze, a *mali komadić vinograda zasađen je dvogodišnjom navrnutom američkom lozom*⁴⁰. U okviru školskog rasadnika (tri i po rala) postojao je dio za *ratarske* oglede, povrtarske i voćne kulture⁴¹, kao i *opitno polje* na kojima su učenici gajili kalemovne vinove loze i učili kalemljenje američke loze. Američke loze kultivisane su iz sjemena i presađene u vinograd pored rasadnika⁴². U rasadniku se nalazilo još *jedno 20 vrsta fine jevropske loze*, gdje će se vršiti ukorjenjavanje i kasnije presađivanje u školski vinograd⁴³.

Pored različitih tečaja iz zemljodjelstva, učenici su podučavani i odbrani loze od raznih bolesti (protiv *plamca* rastvorom od 2% modre galice i kreča), izboru dobrih voćaka i racionalnom pravljenju vina. Škola je u svom mašinskom parku imala nekoliko makina i oruđa. Od vinogradarskog oruđa škola je posjedovala ručni alat za rezidbu i kalemljenje vinove loze, u vinarskom podrumu spravljano je bijelo, crno i petiotizirano vino, a od tropa je pečena rakija. Pošto mladi vinograd nije davao dovoljno roda, grožđe je nekih godina kupovano. *Obično stolno i petiotizirano vino troši se u zavodu, a bolje bijelo i crno vino čuva se godinama* zbog provjere kvaliteta vina nakon skladištenja. Hemijska laboratorija omogućavala je osnovne hemijske analize zemljišta i vina, mlijeka, ulja, rakije⁴⁴.

Prva školska generacija (1893) imala je sedamnaest učenika. Iako su bili iz svih krajeva tadašnje Crne Gore, veći broj učenika dolazio je iz Zetske ravnice. Pored deset državnih vaspitanika, njih sedam školovalo se o svom

³⁸ F. Jergović, *Ustrojstvo Knjaž. Crn. zemljodjelske škole u Podgorici*, 36.

³⁹ *Isto*, 33.

⁴⁰ *Isto*, 42.

⁴¹ F. Jergović, *Prvi godišnji izvještaj o Knjaževskoj crnogorskoj zemljodjelskoj školi u Podgorici*, 48-50. Tu se učenici vježbaju u oranju, brananju, košenju, orezivanju loza i voćaka, podizanju novih vinograda (...) vježbaju se učenici u podizanju i gajenju voćaka (...) u rasadniku se nadalje gaji raznovrsno povrće (...) najveći komad rasadnika određen je za podizanje i kalemljenje američke loze.

⁴² Lj. Pavićević, *Prve poljoprivredne škole u Crnoj Gori, PŠ*, 63. Po ovom planu bile su određene: za Čemovsko polje – *Rupestris*, za Doljane – za ocjedne položaje *Rupestris*, a za vlažne *Riparia tomentosa*, za Beri – ocjedne položaje *Riparia glabra*, a vlažne *Solonis*, za Šobajiće – *Solonis*, za Godinje – *Solonis*, za Gluhi Do – *Riparia glabra*, za Bar – ocjedne položaje *Rupestris* a za vlažne *Solonis*, za Mrkojeviće – *Berlandieri*, za Ulcinj – *Riparia glabra* i za Župu ceklinsku za ocjedne položaje *Riparia tomentosa* i za vlažne *Solonis*.

⁴³ M. Mijušković, *Rad na unapređenju poljoprivrede i razvoj naučnih ustanova u Crnoj Gori, ŠGPBIT*, 19.

⁴⁴ Lj. Pavićević, *Prve poljoprivredne škole u Crnoj Gori, PŠ*, 64.

trošku. Iz svake nahije upisivan je po jedan učenik – isključivo djeca zemljoradnika. Na osnovu *statuta* škole učenicima je bio obezbijeden besplatan stan, hrana i ljekarska njega, a školovanje je bilo trogodišnje⁴⁵.

Generacija iz 1894. imala je jedanaest učenika. Svi su se školovani o državnom trošku, osim jednog učenika iz Ulcinja, koji je bio pitomac carskog ruskog poslanika na Cetinju – K. M. Argiropula⁴⁶.

Godišnjim ispitom (3. decembar 1895), koji je bio svečan i uz prisustvo mnogobrojnih zvanica, završen je prvi trogodišnji tečaj⁴⁷. Najboljim učenicima dodijeljene su uz *svjedodžbe* razne korisne i poljoprivredne *mašine i oruđa* za koje je vlada odobrila 400 fiorina. Od šesnaest učenika njih deset završilo je treći razred s odlikovanjem i šest ostalih – dobar prvi red⁴⁸. Kasnije je od ovih 16 učenika, Jovan Vukosavović (Sotonići, Crmnica), upućen u Francusku na doškolovanje⁴⁹.

Po naređenju Ministarstva unutrašnjih djela svršeni đaci (*16 spremnih mladića sa dobrim uspjehom*) su preko kapetana odmah angažovani na državnoj i privatnoj svojini *sa navrtanjem svijju divjaka bilo opštinskih ili privatnih*. Nakon konsultacija sa prof. Jergovićem svršeni đak je uzimao pitome grančice za kaleme i nakon obavljenog posla u jednoj kapetaniji odmah išao u drugu kapetaniju, najbližu toj nahiji, *dok svu nahiju vremenom svrši*. Kapetan je imao obavezu da izda naredbu *da se ne bi ko usudio to navrtanje braniti; naprotiv pošto mu se navrne, obavezan je svaki u svoje, navrtke čuvati i paziti po napatcima pomenutog đaka*⁵⁰. Ovom naredbom bila je predviđena i globa od pet fiorina za onoga ko *bi se pak protivio, navrtak*

⁴⁵ Iz prošlosti crnogorske poljoprivrede, *PŠ*, 10, (1964), 3-4. Nastava u ovoj školi traje tri godine. Školska godina počinje 1. februara, a svršava se 1. decembra. Za vrijeme školskih praznika mogu se pojedini učenici s dozvolom školske uprave vratiti kućama.

⁴⁶ Lj. Pavićević, Prve poljoprivredne škole u Crnoj Gori, *PŠ*, 66.

⁴⁷ „Iz Podgorice“, *Glas Crnogorca*, br. 49, 2. XII 1895, 3.

⁴⁸ „Narodna privreda“, *Glas Crnogorca*, br. 50, 9. XII 1895, 3. Narodna privreda. Bošković Boško (Bjelopavlići) plug, bran i voćarski nož, Vujović Milo (Ljubotinj) voćarski pribor, Vukosavović Jovan (Crmnica) zbirka vinogradarsko-prodrumarskih sprava, Ivanović Milisav (Kući) rumetinov krunač i voćarski pribor, Jakšić Gojko (Grahovo) zbirka voćarskog oruđa, Kažić Simon (Lješanska nahija) potpuni pčelarski pribor, košnica američanska, voćarski nož i nožice, Kaluđerović Ivo (Ulcinj) rumetinov krunač i vinogradarsko-vinarski pribor, Medenica Mirko (Kolašin) potpuni pčelarski pribor, košnica američanska, voćarski nož i nožice, Miljanović Lazar (Podgorica) bran, rumetinov krunač i voćarski nož, Nikolić Staniša (Nikšić) rumetinov krunač, Popović Mileta (Kući) rumetinov krunač, vijalica, voćarski nož i nožice, Radićević Milo (Zeta) vinogradarsko-voćarski pribor, Radićević Veliša (Zeta) rumetinov krunač, Radonjić Špiro (Podgorica) vinogradarsko-prodrumarski pribor, Stojanović Radule (Vasojevići) rumetinov krunač, Todorović Stanko (Zeta) plug, bran i voćarski nož i nožice.

⁴⁹ B. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, 181.

⁵⁰ *Crnogorski zakonici 1796-1916*, 2, B. Pavićević, R. Raspopović (ur.), Zbornik dokumenata, Podgorica, 1998, 368.

ili divjaku zlobno ošteti. Država je đacima za svaki uspjeti navrtak plaćala deset novčića⁵¹.

Već početkom 1896. godine objavljen je oglas za upis novih učenika. Uslovi za prijem bili su da je kandidat *s dobrim uspjehom svršio bar osnovnu školu, da nije mlađi od 13, niti stariji od 20 godina, da je zdrav i tjelesno dobro razvijen, da bez napora težačke poslove raditi može*⁵². Konkurs je trajao do 31. januara tekuće godine. Upisano je 11 učenika (10 o državnom trošku). Sva tri tečaja imala su po 18 časova nedjeljno, rasadnik i inventar alata i mašina znatno su uvećani, a izvođene su i akcije kalemljenja voća⁵³.

Krajem 1896. (30. novembar) održan je godišnji ispit. Čitanjem ocjena i dijeljenjem nagrada 1. decembra zaključena je školska godina. Od 11 učenika njih devet dobilo je prvi red s odlikovanjem, a dvojica – vrlo dobar prvi red⁵⁴.

Knjaževska crnogorska zemljodjelska škola prestala je da radi 1898. godine. Učenici koji su završili školovanje (25) dobili su, izuzev jednog, zaposlenje. Dva učenika upućena su u Francusku na doškolovanje. Isti učenici (Jovan Vukosavović i Vidak Krkeljić iz Zagoriča pored Podgorice⁵⁵), koji su se školovali kod poznatih stručnjaka Viale i Ravasa iz Nacionalne škole za poljoprivredu u Monpeljeu⁵⁶, kasnije su nastavili rad u Crnoj Gori.

Iako je i zemljodjelska škola u Podgorici radila kratko vrijeme (šest godina) bila je za primjer organizacije jedne školske ustanove, s odličnim nastavim programom i praktičnom nastavom. Informacije o različitim poljoprivrednim tehnološkim operacijama često su objavljivane u Glasu Crnogorca. Proizvođači su se, takođe, obraćali školi za pomoć povodom različitih problema koji su ih mučili. Škola je revnosno odgovarala na ovakve zahtjeve⁵⁷.

Bilo je, međutim, i drugačijih stavova prema radu škole. Tako se na XXI redovnoj sjednici Narodne skupštine raspravljalo i o važnosti zemljodjelske škole u Podgorici. Tatar je govorio o neispunjenim očekivanjima zemljodjelske škole u Podgorici, tražeći da se ta škola reformiše, a nastavni

⁵¹ *Glas Crnogorca*, br. 10, 4. III 1895, 4.

⁵² „Školska objava“, *Glas Crnogorca*, 6p. 4, 27. I 1896, 4. Početkom februara o. g. primaju se novi učenici u prvi razred knjaž. crnog.zemljodjelske škole u Podgorici. Osim državnih pitomaca mogu ovu školu izučavati i takovi učenici, koji bi se za vrijeme školovanja izdržavali o svojem trošku. Potpuno pak školovanje traje tri godine.

⁵³ D. Đ. Pejović, n.d., 139.

⁵⁴ „Domaće vijesti“, *Glas Crnogorca*, br. 50, 7. XII 1896, 3.

⁵⁵ B. Pejović, Kadrovi iz srca Bjelopavlića, *Glasnik*, 10, (2013), 42.

⁵⁶ *Pobjeda*, XXVII, 1972, 3155, 4.

⁵⁷ „Ocinj“, *Glas Crnogorca*, br. 32, 5. VIII 1895, 3. Mnogi članci u Gl. Crnogorca javiše: kako da se liječi i kome da se obrate općine. Na ovaj način postaraše se nekoliko vinogradara ocinjkih (Ulcinj. *Prim aut.*), te se obratiše upravi zemljodjelske škole u Podgorici i zaiskāše nužne potrebe. Ne samo što je poslala potrebne stvari, nego je poslala i jednog đaka iz iste škole, koji je na vrijeme poučio o ovoj bolesti vinove loze.

predmet Poljska privreda uvede u ondašnju Bogoslovsko-učiteljsku škole⁵⁸. Tatar navodi i slabosti državne organizacije, koja nije uspijevala ili se odnosila nemarno, da svršenim đacima ponudi posao na državnom imanju na kojem bi pokazali šta su naučili⁵⁹. Pošto nijesu mogli ni da pokrenu sopstvenu proizvodnju, obično su uhljebljenje nalazili u sudovima i administrativnim nadležnostima.

Nakon balkanskih ratova i novog proširenja Crne Gore, javlja se novo potreba za osnivanjem poljoprivredne škole. Planirano je da se škola osnuje u Metohiji, u selu Streoce. Od manastira Dečana dobijeno je 300 rala zemljišta u blizini Peći, ali je Prvi svjetski rat onemogućio realizaciju ove ideje⁶⁰.

Međutim, unapređenje poljoprivrede nije sprovedeno samo kroz poljoprivredne škole, već i putem školskih bašti i rasadnika. Takođe, stipendisti su odlazili na doškolovanje u inostranstvu (Češka, Rusija)⁶¹. Jedan je pohađao školu vinarstva, a drugi školu za stočarstvo i planinsko gazdovanje⁶². I Česi su, na bazi novčanog fonda prikupljenog tokom organizacije stogodišnjice krunisanja Lepolda II u Pragu (1891), finansirali crnogorske mladiće koji se posvete poljoprivrednoj, odnosno zanatlijskoj struci. Tako je Petar Plamenac postao pitomac ovog fonda i započeo školovanje u vinogradarskoj školi u Mjelniku. On je nakon svršetka ovog školskog programa, nastavio usavršavanje vinogradarstva u Bordou (Francuska). Ovaj češki fond stipendirao je još pet crnogorskih pitomaca u različitim zanatima⁶³.

Početak XX vijeka (1907), radi unapređenja crnogorske kadrovske osnove, donesena su Pravila o školovanju državnih stipendista. Pravila su podrazumijevala da se stipendija ne može dobiti za školovanje izvan Crne Gore, ukoliko takve škole već postoje u Crnoj Gori. Stipendije su bile predviđene za srednje ili stručne škole i fakultete. Kandidati za stipendiju morali su biti odlični đaci, a prednost su imali oni lošijeg imovinskog stanja. Sti-

⁵⁸ „Zapisnik XXIX redovne sjednice“, *Glas Crnogorca*, br. 11, 10. III 1908, 3. Kako bi naši budući sveštenici i učitelji dobijali pojam o poljoprivredi i da bi poslije kad pođu u narod mogli svakom zgodnom prilikom poučavati naše privrednike u pojedinim granam naše privrede.

⁵⁹ *Isto*, 3. Jer se na privredu u stvari nije obraćala nikakva pažnja. Veli da je na taj cilj trošeno godišnje po 500 kruna, te se nije moglo ništa s tim postići.

⁶⁰ M. Starovlah, *Istorija školstva u Crnoj Gori*, Podgorica, 2007, 88.

⁶¹ A. P. Rovinski, *Zapisi o Crnoj Gori*, 189. Jedan Crnogorac izučavao je tri godine agronomiju u Češkoj, a ove godine (1893) je nastavio studiranje u Hale. Istovremeno je vlada poslala trojicu učenika u Rusiju, u Nikitinski carski zavod voćarstva i vinogradarstva u blizini Jalte.

⁶² *Poljoprivredni kalendar za prostu 1910. godinu*, Cetinje, 1909, 28.

⁶³ „Prag“, *Glas Crnogorca*, br. 2, 13. I 1896, 3. Milutin Popović iz Lijeve Rijeke koji uči kovački zanat; Toma Kovačevića koji uči drvorezački zanat; Nikolu Perišića i Mila Radulovića s Cetinja koji uče stolarstvo; i Mila Gazivodu iz Rijeke koji uči puškarski zanat kod prvog češkog puškara u Kolinu.

pendista je dobijao putne troškove do mjesta školovanja i nazad, troškove za školarinu i ispitnu taksu. Stipendista je bio obavezan da se nakon završenog školovanja vrati u otadžbinu i ponudi svoje usluge, i u službi ostane onoliko koliko je godina uživao stipendiju. Pitomac je gubio stipendiju *ukoliko padne na ispitu ma u kojem razredu srednjem stručne i više škole*⁶⁴.

Odjeljenje narodne privrede raspisivalo je i *stečaj* (1908) za izučavanje različitih poljoprivrednih djelatnosti⁶⁵. Tako je iste godine uputilo jednog pitomca na usavršavanje vinogradarstva i podrumarstva u Novom Sadu, a drugog u Češku na usavršavanje mljekarstva⁶⁶. Naredne godine (1909) novo su izabrana dva mladića za usavršavanje – jedan u vinodjeljskoj školi u Bukovu, a drugi u školi za stočarstvo i planinsko gazdovanje u Kraljevu⁶⁷.

Iste godine Odjeljenje narodne privrede uputilo je dva mladića na izučavanje praktičnog pčelarstva, *uzgredno gradinarstva* i drugog za vočarstvo, *uzgredno vinogradarstvo*. Mladići nijesu smjeli biti mlađi od 15 i stariji od 20 godina, da su završili najmanje četiri razreda osnovne škole sa vrlo dobrim uspjehom⁶⁸.

I stečajem od 1910. godine Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova objavilo je namjeru o slanju jednog pitomca radi izučavanja više poljoprivredne nastave. Na stečaj su mogli konkurisati učitelji koji su završili Bogoslovsko-učiteljsku ili Učiteljsku školu i novi učiteljski kandidati. Pored ostalih uslova bilo je neophodno poznavanje njemačkog jezika⁶⁹.

Uporedo, pravila o školovanju državnih stipendista iz 1907. ponovo su dopunjena, pa su 1913. donijeta Pravila za državne stipendiste u kraljevini Crnoj Gori. Pravila su imala 13 članova i svaki se stipendista unaprijed obavezivao da će se u svemu pridržavati odredaba ovih pravila. Stipendija nije mogla biti veća od 30 perpera mjesečno. Iste godine Ministarstvo prosvjete i crkvenijeh poslova donijelo je Pravila o stipendiranju kandidata na školovanju u inostranstvu. Pravila su imala 18 članova i svaki stipendista bio je dužan da se u svemu pridržava odredaba ovih pravila. Ministarski savjet određivao je broj stipendija, struku i mjesta u kojima će se stipendisti školovati.

⁶⁴ *Crnogorski zakonici 1796-1916*, 4, B. Pavićević, R. Raspopović (ur.), Podgorica, 1998, 475-477.

⁶⁵ „Stječaj“, *Glas Crnogorca*, br. 16. 12. IV 1908, 4. Odjeljenje Narodne privrede uputiće u toku ove godine 2 mladića na izučavanje praktičnog mljekarstva i vinogradarstva.

⁶⁶ „Privreda“, *Cetinjski vjesnik*, br. 4, 9. VII 1908, 4. Privredno odjeljenje Ministarstva unutrašnjih djela je poslalo u Novi Sad, radi izučavanja praktičnog vinogradarstva, naročito svog pitomca.

⁶⁷ *Poljoprivredni kalendar za 1910 godinu*, Cetinje, 1910, 28.

⁶⁸ „Stječaj“, *Glas Crnogorca*, br. 20, 2. V 1909, 4.

⁶⁹ „Stječaj“, *Glas Crnogorca*, br. 33, 31. VII 1910, 4. Uz prijavu kandidati će podnijeti ova dokumenta: svjedočanstvo iz gimnazije ili Bog.učiteljske odnosno Učiteljske škole, ljekarsko uvjerenje o zdravlju, kršteno pismo. Prijave će se odnositi Ministarstvu prosvjete do 25. avgusta zaključno.

Stipendija nije mogla biti manja od 60 perpera ali ni veća od 160 perpera⁷⁰. Godinu kasnije (1914) isto ministarstvo donosi Zakon o državnim stipendijama. Ovaj zakon imao je 14 članova i upućivao da državnu stipendiju *moгу uživati samo djeca siromašnih roditelja, zdrava, napredna u naukama i vrlo dobra i primjerna vladanja*⁷¹.

Nakon Prvog svjetskog rata

U poređenju sa stanjem u Kraljevini Crnoj Gori, nakon Prvog svjetskog rata razvoj poljoprivrede u Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca teкао je drugačijom dinamikom. U cijeloj kraljevini glede održavanja nastave u školama vladala je jako teška situacija. Jedan broj crnogorskih učenika stasalih za srednju školu upućivan je za Beograd. U Beogradu, međutim, nastava u srednjim školama nije počela ni do marta 1919. godine⁷². Na drugoj strani, đaci srednjih škola u Crnoj Gori do aprila 1919. još nijesu bili oslobođeni vojnih dužnosti⁷³.

Poljoprivredno obrazovanje u novoformiranom kraljevstvu (1918), zatim Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1919), bilo je pod jurisdikcijom Ministarstva poljoprivrede. Sredinom aprila 1919. donesen je Pravilnik o pitomcima Ministarstva poljoprivrede Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, koji je predviđao školovanje pitomaca u inostranstvu ili u zemlji iz poljoprivredne, veterinarske ili hidrotehničke struke⁷⁴. Mogućnost da se kandiduju za usavršavanje imali su svršeni đaci viših poljoprivrednih škola⁷⁵. Takvih škola, pa samim tim i kandidata, u Crnoj Gori nije bilo.

U tadašnjoj kraljevini poljoprivredna nastava bila je trojaka: visokoškolska na poljoprivrednim fakultetima, srednjoškolska i niža poljoprivredna nastava, i poljoprivredni kursevi i praktične poljoprivredne škole. To su uglavnom bile škole – stočarsko-ratarskog i vinodeljsko-voćarskog tipa. Ujedno, vladala je teška materijalna situacija i oskudica u nastavnom kadru srednjih stručnih škola.

Uredba o dopunama i izmjenama zakona o nižim školama za poljsku privredu u KSHS usvojena je 1920. godine. Imala je za cilj dinamičnije

⁷⁰ *Crnogorski zakonici 1796-1916*, 5, B. Pavićević, R. Raspopović (ur.), Istorijski institut Republike Crne Gore, Podgorica, 1998, 487-489.

⁷¹ *Isto*, 674.

⁷² Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ) AJ F66, f. 226, 474c. Predavanja u ovdašnjim srednjim školama još nisu počela. Učenike ne upućivati u Beograd jer nema mesta, ni, za sada, sredstava za njihovo izdržavanje, Ministarstvo prosvete i crkvenih poslova Kraljevine Srbije Izvršnom narodnom odboru Podgorice, 14. februar 1919.

⁷³ AJ F66, f. 226, 474d.

⁷⁴ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 34, I, 1919, 6.

⁷⁵ AJ F67, f. 29, 267-276, 1.

ustanovljavanje škola i njihovo izdržavanje o državnom trošku⁷⁶. (Ova uredba bila je zapravo dopuna i izmjena srpskih zakona od 1882. i 1896. godine.) Trajanje nastave u tadašnjim nižim poljoprivrednim školama planirana je na dvije godine, s tim da je u nekim pasivnijim krajevima mogla da traje i dvije i po godine, uz otvaranje radionica za praktičnu obuku⁷⁷.

Glede poljoprivrede, iz predloga budžeta državnih rashoda i prihoda za 1920/1921.⁷⁸ za Zetsku oblast (Tab. 1.), postojali su predlozi rashoda za poljoprivredni inspektorat, lozne rasadnike, veterinarstvo, ali i Nižu poljoprivrednu školu. Stavka – Niža poljoprivredna škola – u predlogu rashoda iznosila je 432 912 dinara⁷⁹. Od četiri predložene budžetske glave budžet poljoprivrednog inspektorata uvećan je za 335 540 dinara od predloženog, budžet za lozne rasadnike umanjen za 16 080 dinara od predloženog, dok za Nižu poljoprivrednu školu i veterinarstvo bužet nije odobren.

Tab. 1. Predlozi budžetskih rashoda 1920/1921.

Crna Gora 1920/1921.			
Br.budžet. glave	Redovni rashodi	Predlog za 1920/1921	Odobreno za 1920/1921
328	Poljoprivredni inspektorat, Cetinje	1 591 160	1 926 700
329	Lozni rasadnici	63 080	47 000
329 a	Niža poljoprivredna škola	432 912	-
329 b	Veterinarstvo	174 160	-

Predlog o otvaranju Niže poljoprivredne škole u Crnoj Gori, i po tom pitanju otvaranje budžetske glave 329a, mogao je doći jedino od Poljoprivrednog inspektorata sa Cetinje, koji je bio jedina spona između Ministarstva u Beogradu i svih poljoprivrednih ustanova i organizacija u Zetskoj oblasti. Na osnovu referata i predloga inspektorata kreirane su kod ministarstva finansija u Beogradu stavke za poljoprivredni budžet⁸⁰.

U pogledu poljoprivrednog obrazovanja, period 1920–1929. godine u KSHS bio je prepun zakonodavnih aktivnosti. Već početkom 1921. godine (6. januara) Ministarstvo poljoprivrede i voda donosi uredbu o osnivanju

⁷⁶ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 252, II, 1920, 1.

⁷⁷ *Isto*, 2.

⁷⁸ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 185a, II, 1920, 5.

⁷⁹ AJ F 67, f. 31, 3.

⁸⁰ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 154, II, 1920, 2. Čl. 12. d) da blagovremeno podnosi Ministarstvu predlog budžeta za Inspektorat i poverene mu ustanove u sporazumu sa njihovim starešinama.

srednjih poljoprivrednih škola⁸¹. Ove aktivnosti, međutim, nijesu imale veliki uticaj na otvaranje poljoprivrednih škola u Crnoj Gori. Pravila za niže poljoprivredne škole utvrđena su na državnom nivou 19. aprila 1921⁸². U Pravilima za niže poljoprivredne škole propisani su i kraći kursevi od tri mjeseca ili manje, pola godine (zimi i ljeti) do godinu dana. Tečajji su prvenstveno držani iz: vinogradarstva, voćarstva s preradom voća, podrumarstva, mljekarstva, stočarstva, živinarstva, svilarstva, pčelarstva i dr. Po predlogu uprave škole kreiran je detaljniji program za svaki tečaj, koji je potpisivalo Ministarstvo poljoprivrede i voda⁸³.

Pravilnik o specijalnim poljoprivrednim školama na teritoriji ranijih granica Srbije, Crne Gore i Vojvodine donesen je 4. juna 1921. Zadatak ovih škola bio je da *daju stručnu spremu iz pojedinih poljoprivrednih grana* (mljekarstvo, živinarstvo, pčelarstvo, svilarstvo, ribarstvo, podrumarstvo, prerada voća, i dr.). Nastava je trajala maksimalno do tri godine, ali mogla je biti kraća od godinu, zavisno od vrste škole⁸⁴.

Godine 1922. usvojen je Zakon o srednjim poljoprivrednim školama⁸⁵, a odmah zatim i Pravilnik za srednje poljoprivredne škole⁸⁶. Pravilnik je sadržavao 114 članova, u kojem su razmatrane opšte odredbe, nastavni program i plan, prijem učenika, školarina, ocjenjivanje učenika, red u školi, dužnosti nastavnika itd. Četiri godine kasnije (13. aprila 1926.) donešen je novi Pravilnik za srednje poljoprivredne škole, čime su prestali važiti raniji pravilnici i naredbe. Pravilnik je bio sličan Pravilima za niže poljoprivredne škole (1921) s tim što je nastava trajala tri godine, a četvrta godina, po završetku škole, posvećena je isključivo praktičnom usavršavanju i specijalizovanju⁸⁷.

Tih godina (1925) u Zetskoj oblasti bilo je šesnaest srednjih i stručnih škola, i to: potpune gimnazije (Berane, Kotor, Nikšić, Podgorica, Cetinje i Peć), šestorazredne gimnazije (Kolašin), četvororazredne gimnazije (Bar, Danilovgrad, Ulcinj, Herceg Novi, Cetinje – ženska), pomorska akademija (Kotor), učiteljske škole (Danilovgrad – muška, Cetinje – ženska) i pedagoška odjeljenja (Berane)⁸⁸. Za tadašnje prilike veliki broj škola ali loše opremljenih, sa neodgovarajućim higijenskim uslovima i sa jako malo nastavnih sredstava. Nadzor na školama bio je loš, rad inspektora sveden na administrativne poslove, a učiteljski kadar bio je sa neodgovarajućim klasifikacijama. Takođe, jedan broj učenika napuštao je školovanje prije isteka školske

⁸¹ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 5, III, 1921, 2-3.

⁸² *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 105, III, 1921, 1.

⁸³ *Isto*, 3.

⁸⁴ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 184, III, 1921, 2.

⁸⁵ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 101, IV, 1922, 1.

⁸⁶ *Isto*, IV, 1922, 224.

⁸⁷ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br. 126-XXXII, VIII, 1926, 1-2.

⁸⁸ AJ F66, f 226, 474.

godine⁸⁹. Ubrzo je, rješenjem ministra prosvjete od 5. avgusta 1927. godine, formiran Učiteljski disciplinski sud za Oblast zetsku sa sjedištem na Cetinju⁹⁰.

Pojedine političke stranke (Crnogorska stranka, Radikalna stranka) imale su u svojim programskim aktivnostim između ostalog i osnivanje stručnih škola, a posebno zanatskih i poljoprivrednih. Tako se u proglasu Radikalne stranke od 1923. ističe da treba podsticati sve oblike nacionalne radinosti (ratarstva, stočarstva, ribarstva, trgovine, zanata). U novom proglasu Radikalne stranke iz 1925. ističe se potreba za podizanjem stočarskog zavoda u Nikšiću, kao i osnivanjem praktičnih poljoprivrednih škola, rasadnika u kotorskom i barskom srežu⁹¹. Očigledno da je Radikalna stranka ove proglašenosti koristila za što bolje pozicioniranje među biračima. Njihovi zahtjevi nisu bili i originalne ideje, jer je trebalo da ovi zavodi i rasadnici budu obnovljeni, pošto su već postojali u knjaževini/kraljevini Crnoj Gori.

Povodom otvaranja poljoprivredne škole u Crnoj Gori tih godina najviše se raspravljalo o tome gdje bi trebalo da bude locirana škola. Na listi potencijalnih lokaliteta bili su: Podgorica, Danilovgrad, Bar i Nikšić⁹². Tada je već u projektu budžeta za 1927/1928. godinu, po partiji 1288 b. bio predviđen vanredni kredit od 400 000 dinara za otkup zemljišta i osnivanje niže poljoprivredne škole u Crnoj Gori, dok su u glavi 149 istog projekta bili predviđeni svi redovni rashodi za potpuno funkcionisanje takve škole. Od predloženih lokaliteta izbor je sveden na Bar⁹³. Generalna direkcija poljoprivrede Ministarstva poljoprivrede i voda nekoliko godina pokušavala je da utvrdi mjesto za izgradnju ove škole u Baru. Konačno se došlo do zaključka da je za ovu svrhu bilo najpodesnije imanje Topolica kod Bara, koje je ranije pripadalo dinastiji Petrovića. Tim povodom Direkcija se obraća ministru Ministarstva poljoprivrede i voda (1927) s molbom da se imanje Topolica ustupi za osnivanje niže poljoprivredne škole⁹⁴. Odgovor je stigao ubrzo (18. maj 1927). Tročlana komisija sačinjena od predstavnika Ministarstva, Direkcije za poljoprivredu i Zetske oblasti, odbija predlog, obrazlažući neuslovnošću lokacije (postojanje malarije) za otvaranje ovakve škole. Izvještaj potpisuje

⁸⁹ D. Vuksan, Škole u Zetskoj oblasti u škol. god. 1926/1927, *Zapisi*, II, 3, (1928), 178.

⁹⁰ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, br.187-LIII, IX, 1927, 2.

⁹¹ S. Lekić, T. Martinović, n.d., 25.

⁹² M. Starovlah, n.d. 212.

⁹³ AJ F70 f 226, 398 a.

⁹⁴ *Isto*, 398 a. S toga da bi se ovo pitanje moglo još ove godine skinuti s dnevnog reda, te time opravdani zahtevi naroda iz tog kraja najzad zadovoljli, čast mi je umoliti Vas, Gospodine Ministre, za načelnu odluku da se od imanja „Topolica“, u Baru može područnom Ministarstvu ustupiti pod višegodišnji zakup jedan kompleks zemljišta u veličini od 30-35 hektara, koji mora bezuslovno obuhvatiti i većinu postojećih zgrada na tom imanju, Generalna direkcija za poljoprivredu Ministru za poljoprivrede i voda, 17. 03. 1927.

načelnik Odjeljenja za poljoprivrednu nastavu i ogled⁹⁵. Loše stanje u Baru i okolini kad aje u pitanju pojava malarije potvrđuje i primas srpski i arcibi-skup barski Dobričić, koji je povodom dovođenja zdrave vode u Bar posjetio ministra poljoprivrede i voda i ministra vjera u Beogradu 1928. godine⁹⁶.

Stoga ministar poljoprivrede i voda informiše ministra finansija da se iz zdravstvenih razloga na Topolici ne može osnovati škola, *nego bi se mogao osnovati jedan veliki rasadnik za kulturu južnog voća i maslinarska stanica*⁹⁷. U daljem obraćanju ministar moli da se cjelokupno imanje povjeri Ministarstvu poljoprivrede i voda zarad osnivanja državnog rasadnika, koji bi do osnivanja poljoprivredne škole, proizvodnjom sadnica južnog voća i loze, putem držanja kratkih tečajeva za obuku seoskih mladića, radio na unapređenju poljoprivrede toga kraja.

Krajem 1927 (25. oktobra) ministar finansija je na osnovu Zakona o ustrojstvu centralne državne uprave donio odluku da se konfiskovano imanje Topolica, sa svim pripadajućim zgradama i zemljištem, ustupi na dalje rukovanje i upotrebu Ministarstvu poljoprivrede i voda s ciljem osnivanja državnog rasadnika pod nazivom – Državni lozni i voćni rasadnik u Baru.

Od 1929. nastaje novi službeni naziv države – Kraljevina Jugoslavija – i kao rezultat unutrašnjeg uređenja – devet banovina. U Zetskoj banskoj upravi postojalo je i Prosvjetno odjeljenje sa odsjecima za osnovnu nastavu i srednju, učiteljsku i stručnu nastavu. Odjeljenje je imalo ovlašćenja za sve poslove koji se odnose na: osnivanje, uređenje i rad narodnih škola, građanskih, državnih i privatnih, kao i svih nižih stručnih škola. Unutar Poljoprivrednog odjeljenja banske uprave Odsjek za poljoprivredu i stočarstvo imao je, takođe, ovlašćenja za nadzor nad srednjim poljoprivrednim školama, kao i nad osnivanjem nižih poljoprivrednih škola, organizovanjem i nadzorom nad poljoprivrednim stručnim tečajevima i drugim ustanovama za širenje znanja o poljoprivredi⁹⁸.

⁹⁵ AJ F70 f 226 398 b. Odeljenje za vinogradarstvo i voćarstvo. Komisijским pregledom utvrđeno je, da je državno imanje „Topolica“ blizu Bara ima sve druge uslove sem namjenske za otvaranje jedne poljoprivredne škole za južne kulture. S toga dok se i ovi uslovi (isušivanje močvare radi suzbijanja malarije) ne ispune ovo je Odeljenje mišljenja, da bi celokupno imanje trebalo uzeti za jedan drž. voćni rasadnik za južne kulture, koji se docnije lako može pretvoriti u poljoprivrednu školu.

⁹⁶ „U crnogorskom primorju malarija kosi“, *Politika* (Beograd), br. 7183, 29. IV 1928, 10. Nego me narod ovamo šalje za svoje muke, da učinim nešto za zdravstveno stanje nesretnog crnogorskog primorja gdje je malarija i zimus harala, a šta će tek biti u ljeto, kad će se osim malarija pojaviti još i druge strašne bolesti.

⁹⁷ AJ F70 f 226, 398 s. Pošto ima svih uslova da se u našem primorju proširi gajenje južnog voća: limuna, pomorandži, smokava, maslina, i dr. za koje sada inostranstvu dajemo velike sume novca, i da se naročito poboljša prerada maslinovog zjetina, to bi osnivanje jednog ovakvog velikog rasadnika za kulturu južnog voća u Baru bilo ne samo od velikog značaja za ekonomsko snaženje našeg primorja, nego od koristi i za celu našu Državu.

⁹⁸ *Almanah-šematizam Zetske banovine*, I, Državna Štamparija Sarajevo, 1931, 13.

Osnovna i opšta srednja nastava postepeno je napredovala otvaranjem novih škola i odjeljenja u Crnoj Gori. Međutim, stručna nastava brojem škola bila je slabo zastupljena. Postojalo je i funkcionisalo nekoliko trgovačkih i zanatskih škola⁹⁹. U Zetskoj banovini (1931) tada su postojale Ženske zanatske škole, Zanatska trgovačka škola, Trgovačka akademija (Podgorica), Pomorska akademija (Kotor), Čilimarska škola (Pljevlja), Pletarska škola (Berane)¹⁰⁰.

Prepoznajući potrebu i značaj poljoprivrednog obrazovanja na prvom redovnom zasijedanju Banskog vijeća (1930) na Cetinju pojedini vijećnici, između ostalog, tražili su da se u seoskim osnovnim školama u dva starija razreda uvedu poljoprivredni kursevi. Vijećnik Spasović tražio je da se u Moračkom srezu podigne poljoprivredna škola¹⁰¹. I ban Zetske banovine Smiljanić, shvatao je da su Crnoj Gori potrebni prvenstveno poljoprivredni stručnjaci i poljoprivredne škole. Iste godine (1930) na petoj sjednici banskog vijeća ban saopštava da će u Zetskoj banovini država osnovati tri poljoprivredne škole, *jedna u primorju, jedna u Sandžaku a treća u Metohiji. Imamo mnogo gimnazija, a one su potrebne za izvjesni period. Osjeća se hiperprodukcija inteligencije. Nemamo baš dobre nastavnike, jer je malen broj dobrih*¹⁰².

Međutim, do 1933. u Crnoj Gori od poljoprivredne edukacije bili su aktuelni samo sporadični kursevi o rasadničkoj proizvodnji, i savjetovanja koja su bila sastavni dio poljoprivrednih izložbi, koji nijesu mogli da utole želju za školovanjem. U poređenju sa drugim banovinama *mi u Zetskoj Banovini*, isticao je *Glas Boke*, *na žalost mnogo oskudijevamo poljoprivrednim institucijama, dakle baš onim, što zasijeca u interese najširih masa, i što stvara produktivan element*¹⁰³. Najuticajniji građani Boke insistirali su da veliku privrednu zaostalost zaliva i drugih djelova primorja, treba popraviti prije svega racionalnim unapređenjem poljoprivrede. Postojeće teškoće u poljoprivredi mogle su se jedino prebroditi školovanim poljoprivrednicima i poljoprivrednim stručnjacima. Ali poljoprivrednih škola u Boki nije bilo. Upo-

⁹⁹ B. Radović, *Privredne prilike u Crnoj Gori između dva svjetska rata*, Podgorica, 1994, 74. Od stručnih škola imamo samo: a) Državno trgovačku Akademiju u Podgorici, koja je na kraju školske 1929. godine imala 83 učenika—ce u I i II razredu; b) Opštu Zanatsko-trgovačku školu u Podgorici sa 112 učenika i Nikšiću sa 44 učenika, te šest Ženskih Zanatskih Škola i to u Podgorici, Cetinju, Kolašinu, Nikšiću, Baru i Ulinju sa 290 učenika. Nikakvih drugih stručnih škola nemamo. A veliki nedostatak osjeća se u pomanjkanju ratarskih, stočarskih, voćarskih i šumarskih škola.

¹⁰⁰ *Almanah-šematizam Zetske banovine*, I, Državna štamparija Sarajevo, 1931, 104. Ženska zanatska škola (Kotor, Danilovgrad, Berane, Nikšić, Cetinje, Bar, Bijelo Polje, Herceg Novi, Ulcinj, Podgorica, Njeguši, Kolašin), Zanatska trgovačka škola ((Podgorica, Cetinje, Herceg Novi, Berane, Pljevlja, Bijelo Polje).

¹⁰¹ *Isto*, 42.

¹⁰² *Isto*, 48.

¹⁰³ „Unapređujemo poljoprivredu u Boki“, *Glas Boke* (Kotor), br. 22, 22. IV 1933, 1.

ređujući stanje u Zetskoj banovini po pitanju stručnih poljoprivrednih škola *Glas Boke* navodi da takvih škola u Dunavskoj banovini ima šest, i isto toliko u Moravskoj. Apeli se upućivani i banskoj upravi, kao i vijeću opština Boke, da iz poljoprivrednog budžeta jedan dio sredstava usmjeri za pomoć i stipendije onim koji bi željeli da pohađaju poljoprivredne škole ili se usavršavaju u inostranstvu¹⁰⁴.

Konačno, 29. januara 1933. godine osnovana je u Baru – Specijalna poljoprivredna škola za južne kulture „Topolica“ – u jednogodišnjem trajanju. Na osnovu rješenja bana Zetske banovine III Br 2395 od 30. marta 1933. raspisan je konkurs za profesora i stručnu učiteljicu poljoprivredne škole. Kandidati za profesora morali su imati fakultetsku spremu i položen profesorski ispit za niže poljoprivredne škole, sa najmanje šest godina službe u poljoprivrednoj struci, od kojih najmanje dvije godine pri nekoj poljoprivrednoj školi. Kandidatkinje za mjesto stručnih učiteljica morale su imati višu učiteljsku domaćićku školu i najmanje dvije godine državne i banovinske službe¹⁰⁵.

Škola je bila smještena u zgradi dvorca kralja Nikole na Topolici, a zvanično ju je otvorio načelnik Poljoprivrednog odjeljenja Zetske banovine – Lopničar. Prvi upravnik škole bio je Marko Martinović. Na osnovu konkursa Banske uprave, a zbog nedostatka školskog prostora, prvi godišnji kurs upisalo je i pohađalo samo trinaest učenika. Za upis u školu provjeravana je i politička podobnost. Pristalice Komunističke partije bile su pod budnim okom ondašnjih vlasti¹⁰⁶.

U školi su bili zaposleni: direktor, profesori, učitelji poljoprivrede, činovnici pripravnici: poljoprivredni stručnjak VIII i IX grupe, ekonom-računovođa IX grupa, nastavnik IX grupa, stručna učiteljica IX grupa, baštovan X grupa, 2 zvaničnika: vinogradar-voćar i sirar, služitelj, dnevničari: mehaničar, kuvar i služitelj¹⁰⁷.

Izučavani su sljedeći nastavni predmeti: Voćarstvo (4 časa), Južne kulture (2 časa), Ratarstvo (3 časa), Povrtarstvo (3 časa), Vinogradarstvo (2 časa), Stočarstvo (3 časa), Veterina (1 čas), Nauka o gazdovanju (1 čas), Knjigovodstvo (1 čas), Nastavni jezik (1 čas), Matematika (1 čas), Higijena

¹⁰⁴ „Budućnost u poljoprivredi pripada samo školovanim poljoprivrednicima“, *Glas Boke* (Kotor), br. 85, 21. VII 1934, 1. Imamo savezničku i prijateljsku Francusku u kojoj je najsavršenija i najmodernija kultivizacija vinogradarstva, voćarstva i povrća. Vjerujemo da bi ona rado primila naše mladiće, apsolvante poljoprivrednih škola, da se kod njih praktično usavrše.

¹⁰⁵ Konkurs, *Težak*, LX, 11, (1933), 436.

¹⁰⁶ S. Lekić, T. Martinović, n.d., 28. Od strane ove stanice (Žandarmerijska stanica, Danilovgrad) kod imenovanog pronađen je u njegovom stanu komunistički materijal i literatura, te je isti organima ove stanice poznat da je sklon anti-državnoj propagandi, te ni u kom slučaju ne zaslužuje preporuku (za upis u školu, Prim. aut.).

¹⁰⁷ *Banovinski budžet Zetske banovine za 1933/34 godinu*, Cetinje, 1933, 75-77.

(1 čas), Vjeronauka (1 čas), Zadrugarstva (1 čas). Pored predavanja učenici su svako poslijepodne, izuzev subotom, imali praktične vježbe.

Budžetski rashodi škole za 1933/34 godinu iznosili su 579 360 dinara¹⁰⁸. U budžetu škole planirani prihodi od prodaje stoke, stočnih proizvoda, povrtarskih proizvoda, loznih kalemova, sadnica, dok su prihodi od maslina prve godine bili precijenjeni (579 366 dinara)¹⁰⁹.

Uporedo, uredba od 1. maj 1933. omogućila je da se školske kvalifikacije mogu upoređivati i klasifikovati. Na taj način omogućena je uporedba srednjih sa stručnim školama, i mogućnost službe u državnim organima¹¹⁰.

Ujedno, o poljoprivrednoj školskoj nastavi govorilo se i pisalo dosta. U Jugoslaviji je tada (1934) postojala 31 poljoprivredna srednja, stručna i niža škola. Kako je Jugoslavija imala 80% poljoprivrednog stanovništva, ovaj broj škola svrstavao je na posljednje mjesto, iza najzaostalijih zemalja¹¹¹. Veliki broj djece podnosio je molbe za prijem, ali je mali broj priman. Veći broj poljoprivrednih škola zahtijevao je više budžetskih sredstava. Pošto je budžet Ministarstva poljoprivrede najmanji, njegovo povećanje bilo je sasvim opravdano. Oskudica u poljoprivrednim kadrovima osjećala se svuda. Smatrano je da je neophodna i reforma poljoprivrednih škola. Razlog za takav stav bio je što su svršeni đaci iznosili veoma malo praktičnog znanja *tako da to uistinu zaprepašćuje*. Onaj ekonom koji radi kod sreskih načelnika *kao poljoprivredni referent više radi perom i u kancelariji no poljoprivrednim spravama i na terenu*¹¹². Postojali su i predlozi o osnivanju pokretnih poljoprivrednih škola (1934), koje bi po nekolike godine vršile obuke u jednom kraju, a zatim se premještale u drugo sresko mjesto¹¹³.

Godine 1934/35. budžetski rashodi u Specijalnoj poljoprivrednoj školi za južne kulture „Topolica“ bili su nešto veći i iznosili su 587 980 dinara¹¹⁴, od čega su prihodi od prodaje sopstvenih proizvoda iznosili tek 122 740 di-

¹⁰⁸ *Isto*, 75-77.

¹⁰⁹ *Isto*, 78.

¹¹⁰ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 133-XXXV, XVI, 1934, 581. Spremi od dva razreda srednje škole odgovarala dvogodišnja sprema: niže poljoprivredne škole praktične poljoprivredne škole, specijalne poljoprivredne škole, ratarske škole, vinarske ratarske škole, vinarske i poljoprivredne škole, vinarsko-sađarske škole i kmetijske škole. Spremi nepotpune srednje škole odgovarale su četvorogodišnje: niže poljoprivredne škole, vinodeljsko-voćarske škole i ratarske škole sa završenim ispitima. Spremi potpune srednje škole odgovarala je srednja poljoprivredna škola sa završenim ispitom.

¹¹¹ N. P. Femeljidi, O nastavi u poljoprivrednim školama, *Težak*, LXI, 15, (1934), 821. Čehoslovačka je u svojim nazadnim krajevima, naime u Slovačkoj i Prikrpatskoj Rusiji, samo u toku 2 godine (1920-22) osnovala 46 škola, tj. više nego što mi imamo u celoj Državi.

¹¹² *Slobodna misao*, XIII, 1934, 43, 3

¹¹³ *Isto*, XIII, 1934, 43, 3.

¹¹⁴ *Banovinski budžet Zetske banovine za 1934/35 godinu*, Cetinje, 1934, 78.

nara, a banovinske dotacije 465 240 dinara¹¹⁵. Godine 1935/36. budžetski rashodi škole iznosili su 543 140 dinara. Ove godine banovinske dotacije iznosile su 420 400 dinara¹¹⁶.

Školske godine 1935/1936. uprava škole primila je 30 učenika. Na osnovu čl. 4. Pravilnika za niže poljoprivredne škole, pitomac škole mogao je biti samo sin zemljoradnika, koji posjeduje najmanje pet hektara zemljišta, koji nije mlađi od 15 niti stariji od 20 godiina, koji je završio najmanje osnovnu školu, a tjelesno je i duševno zdrav i dobrog vladanja¹¹⁷.

Zdravlje učenika kontrolisano je kod školskog ljekara, i ukoliko bi se utvrdilo da su nedovoljno razvijeni ili bolesni nijesu upisivani u školu. Učenici su takođe na ime garancije za naknadu štete polagali po 50 dinara. Učenici su u školi imali: besplatan stan, odjelo i obuču, hranu i ljekarsku pomoć, dok su rublje, čarape i radno odijelo učenik donosio sa sobom¹¹⁸. Prednost kod kandidovanja imali su pitomci iz srezova primorskih: dubrovačkog, kotorskog i barskog, a zatima: podgoričkog, cetinjskog, danilovgradskog, nikšićkog, trebinjskog, ljubinjanskog, bilečkog, šavničkog, kolašinskog, beranskog i andrijevačkog.

Godine 1936/37. planirani prihodi od prodaje sadnog materijala i drugih proizvoda u školi na Topolici iznosili su 122 740 dinara¹¹⁹, dok je za 1937/38 planirano 160 000 dinara.¹²⁰ Ujedno je raspisan konkurs za upis u Specijalnu poljoprivrednu školu za južne kulture „Topolica“ Bar za školsku 1936/37. Redovna nastava počinjala je 1. decembra i trajala je 10 mjeseci. Nastava je bila teorijska i praktična. Kandidati za školovanje podnosili su molbu Upravi škole ili preko Sreskog načelstva. Među uslovima za upis bili su i da je molilac sin zemljoradnika čiji roditelji moraju imati 5 000 m² zemlje. Škola je tada (1937) zapošljavala osam stalnih radnika, i to od činovnika: direktora, nastavnika, učitelja poljoprivrede, ekonomu-računovođu i baštovana, kao i još tri činovnika pripravnika. Škola je ujedno angažovala honorarnog ljekara i veterinara.¹²¹

Godine 1938/39. školski rashodi iznosili su 447 388 dinara¹²².

Paralelno, poljoprivredna škola bila je interesantna i za stanovnike Boke koji su planirali da svoju djecu obrazuju u Baru. Pitanje razvitka poljoprivrede Boke (1934) često je potencirano i preko lokalnih glasila (Glas Boke). List je naglašavao da u cijeloj Zetskoj banovini postoji samo jedna

¹¹⁵ *Isto*, 78.

¹¹⁶ *Banovinski budžet Zetske banovine za 1935/36 godinu*, Cetinje, 1935, 78.

¹¹⁷ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, III, 1921, 105, 1.

¹¹⁸ Arhivski odsjek Budva, UOB, F 1, f 120.

¹¹⁹ *Banovinski budžet Zetske banovine za 1936/37 godinu*, Cetinje, 1936, 119.

¹²⁰ *Isto*, 121.

¹²¹ *Isto*, 37.

¹²² *Banovinski budžet Zetske banovine za 1938/39 godinu*, Cetinje, 1938, 61

poljoprivredna škola i to u Topolici kod Bara. Predlagano je organizovanje *zimskih i ljetnjih poljoprivrednih tečajeva, propaganda, forsiranje voćarstva, povrtarstva i stočarstva i zadrugarstva*. Ujedno, potencirano je i osnivanje specijalne poljoprivredne škole u Boki¹²³. Za upis učenika u školu u Baru (1935) *Glas Boke* agitovao je da se iz Boke javi što veći broj mladih¹²⁴. I naredne godine (1936), jedan broj učenika iz različitih krajeva Boke pohađao je i s uspjehom položio ispite škole na Topolici u Baru¹²⁵. Nakon položenih ispita, u zavisnosti od postignutog uspjeha, đaci su nagrađivani poljoprivrednom literaturom, alatom, prskalicama za lozu itd. Gotovo svakodnevno *Glas Boke* je agitovao i dalje, *Poljoprivrednici, šaljite svoju djecu u poljoprivredne škole*¹²⁶. Ova agitacija bila je potpuno opravdana. Poljoprivreda u Boki bila je potpuno zapuštena, a škola u Topolici jedina u Crnoj Gori u čijem su obrazovnom programu postojali predmeti: južne kulture, vinogradarstvo, voćarstvo¹²⁷. Godine 1938. i nakon otvaranja Učiteljske škole u Herceg Novom, još jednom je javno potvrđena potreba o otvaranju poljoprivredne škole u Boki. Zbog velike poljoprivredne zaostalosti, *a bez škole, bez uzornog dobra, ogledne stanice i rasadnika u raznim krajevima ne možemo se nadati pravom uspjehom*¹²⁸.

Obećanja bana Sočice (1936) da će Specijalna poljoprivredna škola za južne kulture „Topolica“, tokom iste godine biti organizovana u srednju poljoprivrednu školu, bila su previše optimistička¹²⁹. Škola je tek nekoliko godina kasnije (1939/40) prerasla u dvogodišnju i nosila naziv *Specijalna niža poljoprivredna škola za južne kulture*. U planu je bilo predviđeno da program preraste u trogodišnji¹³⁰.

¹²³ „Put ka ekonomskoj orijentaciji Boke“, *Glas Boke* (Kotor), br. 60, 13. I 1934, 1.

¹²⁴ „Pažnja zemljoradnicima“, *Glas Boke* (Kotor), br. 148, 19. X 1935, 3.

¹²⁵ „Škola u poljoprivredi“, *Glas Boke* (Kotor), br. 197, 10. X 1936, 2. Petar I. Radenović iz Paštrovića, Marko K. Ivanić iz Maina, Radomi M. Vukšić iz Sutvare, Anton Reškov i Milivoj Škarica iz Kotora, Vaso Aleksić iz Dobrote, Veljko Gled i Milan Mandić iz Hercegnovoga.

¹²⁶ *Isto*, 2. Seljaci, naročito iz onih opština, u kojima je zemljoradnja jedino zanimanje općinara (kao na primjer Grbalj sa 20 sela), treba da nastoje, da šalju u što većem broju svoju djecu u poljoprivrednu školu, jer bez nauke ni u poljoprivredi ne može biti pravog ni brzog napretka.

¹²⁷ „Odgajajmo poljoprivredni naraštaj“, *Glas Boke* (Kotor), br. 200, 31. X 1936, 3. Mi upozoravamo naše napredne zemljoradnike, koji imaju dorađenu djecu, da se koriste ovom školom i da svoj muški porod – na koji će se danas-sjutra morati da osloni naša dosta zaostala poljoprivreda – pošalju u „Topolicu“, da bi steklo potrebno znanje u racionanom vođenju poljoprivrednih poslova. Kada u našim selima, koja su sticajem prilika i uslijed raznih okolnosti zapustila nekada jaku poljoprivrednu djelatnost u Boki, bude po nekoliko mladih svjesnih i poljoprivredno obrazovanih ljudi.

¹²⁸ „Boki je potrebna Poljoprivredna škola“, *Glas Boke* (Kotor), br. 286, 30. VI 1938, 2.

¹²⁹ *Zetski glasnik*, br. 53, VIII, 1936, 1.

¹³⁰ M. Mijušković, Rad na unapređenju poljoprivrede i razvoj naučnih ustanova u Crnoj Gori, ŠGPBIT 24.

Iste godine (1939) u Zetskom glasniku objavljen je Pravilnik za niže poljoprivredne škole u Zetskoj banovini¹³¹. Zadatak ovih škola bio je da učenicima obezbijede teoretska i praktična znanja iz svih ili pojedinih (specijalnih) grana poljske privrede. Nastava je počinjala 1. oktobra a završavala 31. avgusta iduće godine, trajala dvije godine, i obuhvatala 15 predmeta¹³². Rješanjem bana nastava je mogla biti produžena za još jednu godinu i to samo u specijalnom usavršavanju (vinarstvu, mljekarstvu, živinarstvu, pčelarstvu, preradi voća). Učenici škole morali su biti sa teritorije Zetske banovine, banovinski i privatni pitomci, a njihov broj odobraval je Banska uprava. Svi oni koji su izvan Zetske banovine i željeli da upišu ovu školu morali su imati odobrenje Banske uprave Zetske banovine. Član 8. precizirao je uslove za upis¹³³.

U tom periodu, pored učionica, kancelarija, đачkog kupatila, kuhinje i trpezarije, vešernice i upravnikovog stana, škola je posjedovala ekonomsko dvorište (mehanička radionica, četiri magacina, stolarska radionica, štala za stoku, živinarnik i svinjac, šupe za slamu, šupe za sijeno, alatnica). Poljoprivredno imanje zauzimalo je 155 hektara. Na imanju su dominirale ratarske kulture, dok su u voćnjaku dominirali agrumi¹³⁴.

U okviru školskog imanja postojao je i sortimentski vinograd. Na osnovu odobrenja Kraljevske banske uprave u Cetinju (III br. 26091 od 14. XII 1939) sortimentski vinograd Specijalne niže poljoprivredne škole za južne kulture „Topolica“, predat je Državnoj oglednoj stanici „Topolica“¹³⁵.

U 1939/40 godini školski rashodi iznosili su 466 408 dinara¹³⁶. Te godine upisana je i prva generacija učenika po dvogodišnjem programu. Škola je prekinula nastavu 1. aprila 1941. godine. Usljed nedostatka prostora, prvi razred je imao teorijsku nastavu prije podne, a praktičnu poslije podne, dok je drugi razred teorijsku nastavu obavljao poslije podne, a praktičnu pri-

¹³¹ *Zetski glasnik*, br. 762-2, XI, 1939, 1.

¹³² *Isto*, 17. Srpsko-hrvatski jezik, Račun i geometrija sa zemljoimerstvom, Istorija Jugoslavije, Geografija, Osnovi hemije i fizike, Osnovi anatomije i fiziologije živih bića, nauka o zdravlju sa telesnim i duševnim vaspitanjem, Stočarstvo sa živinarstvom pčelarstvom, svilarstvom, mljekarstvo i stočnim ljekarstvom, Povrtlarstvo sa cvjećarstvom, Voćarstvo sa konzerviranjem i preradom voća, Vinogradarstvo sa podruarstvom, Domaće gazdinstvo sa osnovima knjigovodstva, Ratarstvo i livadarstvo, Ljekovito i industrijsko bilje, Poljoprivredno zadrukarstvo.

¹³³ *Isto*, 2-3. Sin zemljorandika-poljoprivrednika (...) koji nije mladi od 16 godina ni stariji od 19 (...) svršio osnovnu školu sa najmanje dobrim uspjehom (...) zdrav i tjelesno dobro razvijen (...) dobrog vladanja (...) koji prilikom stupanja u školu donese 2 para odijela, 3 para donjeg veša i 2 para obuće.

¹³⁴ S. Lekić, T. Martinović, n.d., 30-31.

¹³⁵ Arhivski odsjek Bar, AOBR F ZZSK 1939/40. Vinograd, bez naslona, bio je star osam godina, površine pola hektara, brojao je 69 sorti i 2 821 čokota.

¹³⁶ *Banovinski budžet Zetske banovine za 1939/40 godinu*, Cetinje, 1939, 60.

je podne. U drugom razredu izučavani su sljedeći predmeti: Posebno voćarstvo (tri časa), Posebno vinogradarstvo s podrumarstvom (tri časa), Posebno ratarstvo sa livadarstvom (dva časa), Posebno stočarstvo sa ostalim granama (tri časa), Domaće gazdinstvo sa osnovama knjigovodstva (dva časa), Poljoprivredno zadrugarstvo (dva časa), Ljekovito i industrijsko bilje (dva časa), Stočarsko ljekarstvo sa higijenom (dva časa)¹³⁷.

Nastavni kadar i nastavna i materijalna sredstva bila su tadašnji najveći problemi prilikom osnivanja poljoprivrednih škola. U svim poljoprivrednim školama Jugoslavije radilo je svega 40 profesora, a ukupno 67 nastavnika sa fakultetskom spremom¹³⁸. Udžbenika za poljoprivredne škole bilo je jako malo, za neke predmete nije ih ni bilo, a neki su bili neadekvatni. Odziv učenika, i brojem i kvalitetom, bio je slab¹³⁹.

Svetozar SAVIĆ

AGRICULTURAL EDUCATION IN MONTENEGRO 1875-1941

Summary

During 1874, agricultural conditions in Montenegro gradually changed. The Princely Montenegrin Agricultural School in Danilovgrad was opened in 1875, but was closed the following year due to the outbreak of war (1876). Twenty students applied for the first school agricultural course. The following subjects were studied at the school: fruit growing, silkworm breeding, animal husbandry and farming. The lower princely Montenegrin agricultural school in Podgorica was opened in 1893, and ceased to operate in 1898. The focus of the classes was on plant production, animal husbandry, silkworm breeding and beekeeping, but also forestry. Twenty-five students who completed their education also received employment in the civil service.

After the First World War, a very difficult situation prevailed in the whole kingdom regarding the teaching of schools. Some political parties (Montenegrin Party, Radical Party) had in their programs views on the establishment of vocational schools, especially craft and agricultural. Regarding the opening of an agricultural school in Montenegro, the biggest problem was the location of the future school. With a lot of problems, it was only in 1933 that the Special Agricultural School for

¹³⁷M. Starovlah, n.d. 212-213.

¹³⁸N. P. Femeljidi, O nastavi u poljoprivrednim školama, *Težak*, LXI, 15, (1934), 822.

¹³⁹M. Ž. Kalanović, Kriza naših poljoprivrednih škola, *Težak*, LXI, 13, (1934), 757.

Southern Cultures „Topolica” was opened, lasting one year, which in 1939 grew into a two-year one, and was called the Special Lower Agricultural School for Southern Cultures. The school was located in the building of King Nikola’s castle in Topolica in Bar.

Jelisaveta BLAGOJEVIĆ*

POSTSOVJETSKA POLITIKA BORISA JELJCINA PREMA NATO-u

ABSTRACT: *The paper provides a brief overview of the Cold War relations between the USA and the USSR, and the development of Russia-NATO relations via the analysis of the foreign policy strategies and activities of Russian President Boris Yeltsin. Yeltsin's policy, to a large extent, represented responses to the moves of the Euro-Atlantic allies since the collapse of the Warsaw Pact and the Soviet Union in 1991 until his departure from the Kremlin in 1999. In the eyes of the Euro-Atlantic allies, post-Cold War Russia became „something more than a regional power in the Third World” - visibly degraded on international and domestic level. Yeltsin's indecisiveness and lack of a clearly defined foreign policy strategy were evidenced by his empty threats regarding the expansion of the NATO alliance, as well as his lack of understanding of the Yugoslav crisis.*

KEYWORDS: *Russia, Boris Yeltsin, NATO, Partnership for Peace, USA*

Uvodna razmatranja

Stabilnost, mir i bezbjednost evropskog i svjetskog poretka determinišu odnosi Rusije i evroatlantskih saveznika. Dokaz navedene tvrdnje najbolje daju posljedice rusko-ukrajinskog rata koji je počeo 2014. godine, a eskalirao vojnom intervencijom Rusije na Ukrajinu početkom 2022. godine. Radi razumijevanja trenutnog razvoja rusko-ukrajinskih, odnosno rusko-evropskih i rusko-američkih odnosa neophodno je dati pregled istorijsko-političkog razvoja odnosa Rusije naročito prema Sjevernoatlantskoj alijansi – NATO-u.

Postoji niz razloga zbog kojih pitanje odnosa NATO-a i Rusije zahtijeva posebnu pažnju u svakoj analizi evroatlantskih odnosa, bilateralnih

* Autorka je šefica bibliotečko-dokumentalističkog centra Skupštine Crne Gore .

američko-ruskih odnosa, razvoja evropske bezbjednosne arhitekture i ruske spoljne politike.

Prvi razlog možemo naći u promjenama koje su početkom posljednje decenije dvadesetog vijeka zahvatile prvo evropski prostor, a zatim i cjelokupnu međunarodnu zajednicu: dezintegrisao se Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR), raspušten je vojno-politički savez socijalističkih zemalja, Varšavski ugovor, dok su Sjedinjene Američke Države (SAD) ostale jedina supersila, a sjevernoatlantska organizacija NATO ostala jedina i dominantna vojno-bezbjednosna organizacija na evropskom prostoru.

Osim toga, u ovom posthladnoratovskom periodu NATO ne samo da je preživio¹ i uspješno se transformisao, već je u svoje redove primio i bivše socijalističke države, čime je svakako dotakao i ruske političke interese.

Sledeći razlog sastoji se u tome što dio ruskog establišmenta i javnosti i dalje smatra da je NATO trebalo da bude raspušten paralelno s Varšavskim ugovorom i da njegovo postojanje jasno pokazuje agresivne namjere Zapada prema Rusiji.² Po njihovom mišljenju, širenje NATO-a predstavlja opasnost ruskoj bezbjednosti i polako vodi zaokruživanju Rusije i stvara mogućnosti izgradnje nekog novog *cordon sanitairea*.

Na kraju, u onom dijelu ruskih krugova koji smatraju da Rusija svoje brojne probleme može riješiti jedino uz pomoć evroatlantskih saveznika, NATO je percipiran kao kanal za uspostavljanje i održavanje čvrstih odnosa sa Zapadnom Evropom i SAD-om.

Deskripcija i eksplanacija odnosa Rusije i evroatlantskih saveznika podrazumijeva analizu hladnoratovskih odnosa³ SAD – SSSR, kao i aktivnosti i političkih strategija ruskih predsjednika od 1991. godine do danas. S obzirom na to da navedeno zahtijeva mnogo veći prostor nego što to ovaj rad

¹ Nestankom glavne prijetnje bezbjednosti članicama NATO-a postavilo se pitanje: Da li raspustiti NATO ili ga transformisati u skladu sa promijenjenim političkim, vojnim i strateškim uslovima? Iako je bilo zagovornika raspuštanja NATO-a, pojavio se niz razloga koji su njegovo postojanje činili neophodnim. Vučinić ističe da je „izvršena specifična transformacija u hodu, koju su uzrokovali događaji, kao što su bili zahtjevi za prijemom većine bivših socijalističkih država, ratovi na području bivše SFRJ, u Zakavkaskom regionu bivšeg SSSR-a, globalni terorizam, sprečavanje proliferacije nuklearnog oružja, redefinisane odnosa sa Rusijom.” Vučinić, Nebojša B. Nastanak i širenje NATO-pakta u Boris Raonić, Žarko Glušica i Leon Đokaj (ur.), *Razumjeti NATO*, Podgorica: Nansen dijalog centar, 2007, 23.

² Ruski komunisti i nacionalisti su kosovsku krizu i intervenciju NATO-a u SR Jugoslaviji vidjeli kao dokaz da se nešto slično priprema protiv Rusije. Vukadinović, Radovan. NATO i Rusija u Lidija Čehulić (ur.), *NATO i novi međunarodni odnosi*. Zagreb: Politička kultura: Atlantsko vijeće Hrvatske, 2004, 162.

³ „Hladni rat je stanje otvorenog neptijeteljstva, stalnog bipolarnog suparništva i borbe između država suprotnih društveno-političkih i ekonomskih sistema, u kojem je Zapad pokušao zaustaviti promjene nastale nakon Drugog svjetskog rata što je trebalo da vode mijenjanju postojećeg stanja.“ Vukadinović, Radovan. *Politika i diplomacija*. Zagreb: Politička kultura, 2004, 50.

dozvoljava, fokus je stavljen na analizu uzajamnih poteza koji su napravljeni tokom vladavine Borisa Jeljcina. Radi sprovođenja relevantne i vjerodostojne analize primijenjen je istoriografski metod, kao i metod analize sadržaja raznih dokumenata kojima su definisani odnosi nasljednice SSSR-a i Alijanse.

Na sljedećim stranicama dat je kratak osvrt na hladnoratovske odnose SAD – SSSR, a zatim razvoj odnosa Rusija – NATO kroz analizu spoljno-političke strategije i aktivnosti ruskog predsjednika Jeljcina koja je, u velikoj mjeri, predstavljala odgovore na poteze evroatlantskih saveznika od raspuštanja Varšavskog pakta i dezintegracije Sovjetskog Saveza 1991. godine do njegovog odlaska sa vlasti 1999. godine.

Osvrt na hladnoratovske odnose SAD – SSSR

Pravce i karakter sveukupnih međunarodnih odnosa od kraja Drugog svjetskog rata pa do pada komunizma u Istočnoj Evropi i raspada Sovjetskog Saveza determinisala je borba dva međusobno suprotstavljena, ideološki različita bloka zemalja, kapitalističkog predvođenog Sjedinjenim Američkim Državama i socijalističkog predvođenog SSSR-om.

Tokom Drugog svjetskog rata i SAD i SSSR bili su dio Antihitlerovske koalicije⁴ koju je povezivao zajednički cilj - poraziti države Trojnog pakta.⁵ Međutim, neposredno nakon pobjede nad Silama osovine, razlike u shvaćanjima novog evropskog i svjetskog poretka, te razlike u ciljevima, interesima i ideologijama dojučerašnjih saveznika postale su više nego očigledne. Sjedinjene Američke Države koje su izašle iz Drugog svjetskog rata kao najjača vojna⁶, a i ekonomska⁷ sila željele su da liberalne vrijednosti propisane američkim Ustavom, kao što su uspostavljanje demokratije, poštovanje ljudskih prava i slično, prošire i na Evropu, kako bi se stvorili uslovi za stvaranje čvrstog evroatlantskog savezništva. Međutim, na putu realizacije ovih ciljeva, SAD su naišle na veliku prepreku, komunistički Sovjetski Savez koji je Istočnu Evropu smatrao svojom interesnom sferom i odmah po završet-

⁴ Antihitlerovsku koaliciju činile su sledeće države: Sovjetski Savez, Ujedinjeno Kraljevstvo, zemlje Komonvelta, Sjedinjene Američke Države, Francuska, Kina, Poljska, Australija, Kanada, Holandija, Belgija, Norveška i Danska.

⁵ Sile Osovine činile su: Njemačka, Japan, Italija, Rumunija, Mađarska i Bugarska.

⁶ Nakon završetka Drugog svjetskog rata SAD je na skoro svim kontinentima imala uspostavljene vojne baze i bila jedina zemlja na svijetu koja je posjedovala nuklearno naoružanje. Čehulić, Lidija. *Euroatlantizam*. Zagreb: Politička kultura, 2003, 47.

⁷ Nacionalni dohodak SAD-a porastao je sa 64 milijarde dolara u 1938. godini na 160 milijardi u 1944. godini. U sveukupnom izvozu kapitalističkog svijeta prije rata SAD je učestvovala sa 14, a nakon rata sa 32,5 posto. Istovremeno, idejni začetnik Međunarodnog monetarnog fonda i Svjetske banke bile su Sjedinjene Američke Države. S obzirom na to da je najviše kapitala ulagala u ove institucije, SAD je mogla formalno da prati i kontroliše tokove kasnijeg ekonomskog globalnog razvoja. Ibid, 48.

ku rata počeo na tom prostoru stvarati tzv. prijateljske socijalističke režime. SAD su sa negodovanjem pratile sovjetsko ekspanzionističko ponašanje u Istočnoj Evropi, strahujući da bi i Zapadna Evropa mogla potpasti pod sovjetsku sferu uticaja. Zapadnoevropske zemlje su bile, s obzirom na ogromne ljudske, materijalne i ekonomske gubitke u Drugom svjetskom ratu, veoma oslabljene i bez skoro ikakvih sredstava za odbranu od eventualne sovjetske agresije. U takvim okolnostima, SAD su odlučile da ekonomski i vojno pomognu Zapadnu Evropu⁸, čime je počela globalna američka intervencionistička politika protiv komunizma.

Kao rezultat insistiranja zapadnoevropskih država da im SAD garantuju da ih ni vojno neće napustiti u slučaju sovjetskog napada, dolazi do osnivanja prve bezbjednosne regionale vojno-političke organizacije NATO.⁹ Osnivačkim ugovorom države članice su se, između ostalog, obavezale da će u slučaju da jedna od njih bude meta oružanog napada, pomoći napadnutoj članici individualno ili u saradnji sa drugim državama potpisnicama, svim odgovarajućim sredstvima, uključujući i upotrebu oružane sile.¹⁰

⁸ Tokom 1947. godine Velika Britanija nije imala dovoljno sredstava da nastavi sa pružanjem ekonomske pomoći antikomunističkim snagama u Grčkoj, u kojoj je plamtio građanski rat, što je u SAD izazvalo strah da bi Grčka i Turska kao i čitav istočni dio Mediterana mogli da potpadnu pod sovjetsku sferu uticaja. Stoga je 12. marta 1947. američki Kongres na predlog predsjednika Trumana odlučio da ekonomski i vojno pomogne Grčku i Tursku sa 400 miliona dolara, jer kako je istakao Truman, SAD moraju „pomagati slobodu i prosperitet u svakom dijelu svijeta gdje slobodni demokratski razvoj bude ugrožen od komunizma”. Čehulić, Lidija. *Europska obrana*. Zagreb: Politička kultura, 2006, 17. Kongres ja dao zeleno svjetlo za novu američku spoljnopolitičku strategiju, odnosno tzv. Trumanovu doktrinu koja je otvorila vrata realizovanju glavnog cilja tadašnje američke spoljne politike - suzbijanje sovjetskih uticaja i komunizma u svjetskim okvirima uz upotrebu svih mogućih sredstava. Vidjeti šire u: Vukadinović, Radovan. *Vanjska politika SAD-a u doba hladnog rata*. Zagreb: Politička kultura, 2007, 33. Ekonomska nadopuna Trumanovoj doktrini bio je Maršalov plan, odnosno program obnove privrede Evrope nakon Drugog svjetskog rata, objavljen 1947. godine od strane tadašnjeg ministra spoljnih poslova SAD-a, Džordž C. Maršala. Do 1952. godine osamnaest zapadnoevropskih zemlja je dobilo 13,5 milijardi dolara u vidu kredita ili pomoći. Čehulić, Lidija. *Europska obrana*, str.19.

⁹ NATO je osnovan potpisivanjem Sjevernoatlantskog ugovora u Vašingtonu 4. aprila 1949, od strane dvanaest država: SAD, Velika Britanija, država Beneluksa, Francuske, Kanade, Islanda, Italije, Norveške, Danske i Portugala. Grizold, Anton. *Međunarodna sigurnost: teorijsko-institucionalni okvir*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 1998, 120.

¹⁰ Član 5. Sjevernoatlantskog ugovora glasi: „Države potpisnice saglasne su da će se oružani napad na jednu ili više država potpisnica u Evropi ili Sjevernoj Americi smatrati napadom na sve potpisnice, koje su saglasne da će u tom slučaju ostvariti svoje pravo na individualnu ili kolektivnu samoodbranu, što priznaje 51. član Povelje UN, i tako individualno, a isto tako i u saradnji s drugim državama potpisnicama, pomoći napadnutoj (ili napadnutim) potpisnici (odn. potpisnicama), i to svim djelatnostima i mjerama, pa i oružanim snagama, da bi se ponovo uspostavila i očuvala sigurnost sjevernoatlantskog područja (...)“; „Sjevernoatlantski sporazum” u Petrović, Đorđe, Nataša Petrović. *Vodič kroz evroatlantsko partnerstvo*. Beograd: Centar za međunarodne i bezbjednosne poslove, 2007.

U želji da ne zaostaju, na vojnom planu, za suprotnim blokom, sve komunističke zemlje Istočne Evrope, izuzev Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, osnovale su 1955. godine vojno-politički savez Varšavski ugovor.¹¹ Osnovni cilj i ovog saveza bio je kolektivna samoodbrana,¹² odnosno članice ugovora su se obavezale na pružanje uzajamne pomoći u slučaju oružanog napada na jednu od njih.

Stvaranjem NATO-a i Varšavskog ugovora simbolično je inicirana hladnoratovska faza međunarodnih odnosa, to jest stanje ideološko-političkog i ekonomskog konfrontiranja Zapadnog i Istočnog bloka. Hladni rat obilježili su obostrano nepovjerenje, zaustavljanje svih oblika komunikacije, kao i trka u nuklearnom naoružanju¹³, koje je bilo i ključni razlog zbog koga su SAD i SSSR izbjegle direktan sukob.¹⁴

Sredinom pedesetih godina XX vijeka¹⁵ dolazi do popuštanja zategnutosti, što se ogledalo u prvim pregovorima oko smanjenja i kontrole nuklearnog naoružanja, da bi krajem osamdesetih rezultiralo nestankom bipolarnog modela međunarodnih odnosa. Pad Berlinskog zida 1989. označio je početak kraja socijalističkih režima u istočnoevropskim zemljama, koje su, odmah potom, počele insistirati na prekidu političkih, ekonomskih i vojnih veza sa SSSR-om¹⁶. U skladu sa tim, političko-savjetodavni odbor Varšavskog ugovora, 25. januara 1991. godine, jednoglasno je donio odluku o svom raspuštanju¹⁷. Osim toga, Sovjetski Savez se 1990. godine suočio sa prvim zahtjevima svojih republika za samostalnošću i nezavisnošću, a početkom 1991. godine i sa njihovim konačnim odlaskom iz federacije. Na sastanku Rusije,

¹¹ Kao odgovor na ponovno naoružavanje Zapadne Njemačke i njen prijem u NATO, osam evropskih socijalističkih država: SSSR, Albanija (naknadno istupila iz ideoloških razloga), Bugarska, Rumunija, Istočna Njemačka, Mađarska, Poljska i Čehoslovačka, potpisalo je 14. maja 1955. godine u Varšavi, Ugovor o prijateljstvu, saradnji i međusobnoj pomoći, odnosno Varšavski ugovor. Čehulić, Lidija. *Europska obrana*, 54.

¹² Član 4 Varšavskog ugovora glasio je: „U slučaju oružanog napada u Evropi bilo koje države ili više država na jednu ili više država ugovornica, svaka će ugovornica, ostvarujući pravo na individualu ili kolektivnu samoodbranu, u skladu sa članom 51 Povelje UN, hitno pružiti pomoć državi ili državama žrtvama napada, samostalno ili u sporazumu s drugim državama ugovornicama, svim sredstvima koje smatra potrebnim, uključujući i upotrebu oružane sile“. Dimitrijević, Vojin, Obrad Račić, Vladimir Đerić, Tatjana Papić, Vesna Petrović, Saša Obradović. *Osnovi međunarodnog javnog prava*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2005, 266.

¹³ Vidjeti šire u: Vukadinović, Radovan. *Nuklearne strategije i međunarodni odnosi*. Zagreb: Politička kultura, 2006

¹⁴ Kuper, Robert. *Raspad nacija: poredak i kaos u XXI veku*. Beograd: "Filip Višnjić", 2007, str. 28.

¹⁵ Čehulić, Lidija *Europska obrana*, 30.

¹⁶ Vidjeti šire u: Vukadinović, Radovan. *Međunarodni odnosi od hladnog rata do globalnog poretka*. Zagreb: Agencija za komercijalnu djelatnost, 2001, 287.

¹⁷ Protokol o likvidaciji Varšavskog ugovora potpisan je u Pragu 1. jula 1991. godine. Ibid, 288.

Bjelorusije i Ukrajine u Minsku, 8. decembra 1991, stvorena je Zajednica nezavisnih država, koja je eliminisala i dalje formalno postojeći SSSR sa predsjednikom Mihailom Gorbačovom na čelu. Na dan 26. decembar, Gorbačov se priklonio neizbježnom, dao ostavku na mjesto lidera SSSR-a i tim činom ga formalno raspustio.¹⁸

Jeljcin i evroatlantski saveznici

Predsjednik novostvorene Ruske Federacije Boris Jeljcin,¹⁹ imao je zadatak da kreira i realizuje politiku prema evroatlantskim saveznicima u skladu sa promijenjenom geostrateškom pozicijom Rusije i njenim mjestom u međunarodnim odnosima.

Posthladnoratovska Rusija je u očima evroatlantskih saveznika postala nešto više od regionalne sile u Trećem svijetu,²⁰ s obzirom na to da je bila vidno međunarodno degradirana po svim pitanjima. Nakon 400 godina gotovo neprekidnog teritorijalnog širenja, vratila se granicama iz vremena Ivana Groznog.²¹ Njeno nuklearno naoružanje, iako priznato kao moguće sredstvo zastrašivanja, zastarjelo je zbog nedostatka sredstava kako za održavanje tadašnjeg arsenala, tako i za proizvodnju novog. Odnos vojnih snaga Rusije i

¹⁸ O tome šta je izazvalo da dođe do okončanja Hladnog rata, vidjeti šire u: Prvulović, Vladimir. *Savremeni međunarodni odnosi*. Beograd: Megatrend univerzitet, 2008, 172. „Hladni rat, činom rušenja Berlinskog zida, izostankom bilo kakve intervencije da se spriječi takav čin, objedinjavanjem Zapadne i Istočne Njemačke, što je aminovao Gorbačov, kao gest dobre volje ka Zapadu, raspadom Sovjetskog Saveza, definitivno je završen.“ Ibid, 175.

¹⁹ Najveća sovjetska republika – Ruska Sovjetska Federativna Socijalistička Republika, donijela je u junu 1990. godine *Deklaraciju o suverenosti*, koja je predstavljala njeno otcjepljenje od Sovjetskog Saveza. To je dovelo do sukoba između predsjednika SSSR-a Mihaila Gorbačova i predsjednika RSFSR-a Borisa Jeljcina. Gorbačov je popustio i februara 1991. godine Centralni komitet KPSS-a donio je odluku o odustajanju od monopola na vlast. Nakon pobjede Jeljcina na predsjedničkim izborima, dolazi do neuspjelog državnog udara, čime je ubrzan slom SSSR-a. Tatalović, Siniša, Anton Grizold, Vlatko Cvrtila. *Suvremene sigurnosne politike: države i nacionalna sigurnost početkom 21. stoljeća*. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2008, 160.

²⁰ Bžežinski, Zbignjev. *Velika šahovska tabla*. Podgorica: CID, Banja Luka: Romanov, 2001, 87.

²¹ „Kolaps Sovjetskog Saveza izazvao je monumentalnu geopolitičku konfuziju. Tokom samo dvije nedjelje, ruski narod – koji je uopšteno govoreći, znao čak i manje od spoljnog svijeta da se Sovjetski Savez bliži raspadu – iznenada je otkrio da više nije posjednik velike transkontinentalne imperije već da su se granice Rusije povukle na Kavkazu na liniju gde su bile početkom 1800-tih godina, a – što je bilo još dramatičnije i bolnije - granice na zapadu su postale one koje su bile približno 1600. godine, odmah posle vladavine Ivana Groznog. Gubitak Kavkaza oživio je strateške strahove od turskog uticaja; gubitak srednje Azije proizveo je osjećanje gubitka ogromnih energetske i rudnih bogatstava toga regiona kao i strepnju od moguće islamske opasnosti; a nezavisnost Ukrajine pogodila je samu suštinu ruske tvrdnje da je ona božanski čuvar zajedničkog panslovenskog identiteta.“ Ibid, 86.

evroatlantskih saveznika u konvencionalnim vojnim snagama početkom devedesetih godina XX vijeka bio je 5:1 u korist Zapada.²²

Više nego poražavajuće unutrašnje političko i ekonomsko stanje²³, te gubitak uticaja na globalnom nivou, stvorilo je među tadašnjim političkim vodstvom Ruske Federacije osjećaj nesigurnosti i težnju za preduzimanjem koraka radi postizanja unutrašnje stabilnosti i obnove ruskog ugleda i uticaja u međunarodnim odnosima. S tom namjerom, predsjednik Jeljcin i njegov ministar spoljnih poslova Andrej Kozirev lansirali su prozapadnu koncepciju unutar ruske političke misli, vjerujući da je razvijanje prijateljskih odnosa sa Zapadom, posebno sa SAD-om, najbolji put ka oporavku Rusije. U toj početnoj fazi njenog razvoja Jeljcin se odlučio da oblikuje novi ruski politički i ekonomski poredak u skladu sa idejama zapadnih demokratija i njihovom kapitalističkom privredom.²⁴

„Ravnopravno strateško partnerstvo“ Vašingtona i Moskve

Odmah po okončanju Hladnog rata, članice NATO-a su se zapitale kako se, u promijenjenom međunarodnom okruženju, postaviti prema novoj Rusiji.²⁵ Evropski saveznici su „kao po običaju“²⁶ čekali da SAD preduzme prve korake u vezi sa Rusijom. Međutim, administracija Džordža Buša nije izradila jasnu strategiju za novu Rusiju, tek 1992. godine dolaskom za predsjednika SAD-a Bila Klintonu američki, a i sveukupni evroatlantski odnos prema Rusiji dobija jasne obrise.²⁷ Novoizabrani predsjednik Klinton smatrao je da Zapad treba da pomogne Moskvi da „stane na noge“, posebno na

²² Vukadinović, Radovan. NATO i Rusija, str. 148.

²³ Vidjeti šire u: Prvulović, Vladimir. *Savremeni međunarodni odnosi*, 172.

²⁴ Grizold, Anton, Siniša Tatalović, Vlatko Cvrtila. *Suvremeni sistemi nacionalne sigurnosti*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, Hrvatska udruga za međunarodne studije, 1999, 74.

²⁵ „Stavovi evroatlantske javnosti prema novoj Rusiji bili su podijeljeni. Onaj dio javnosti koji je svoj antagonizam prema bivšem SSSR-u prenio i na Rusiju je smatrao da - sve dok se Moskva u svom društvenom razvoju ne odrekne ostatka socijalističke vladavine, nema mjesta većem zbližavanju sa Zapadom. Drugu veliku grupu činili su oni koji su isticali da (---) prijateljstvo sa Rusijom ne treba uspostavljati, jer će Rusija uskoro iskazati svoje imperijalističke težnje.“ Čehulić, Lidija. *Euroatlantizam*. Zagreb: Politička kultura, 2003, 267.

²⁶ Zapadnoevropski saveznici su početak svih inicijativa unutar evroatlantske zajednice u novom svjetskom poretku tradicionalno prepuštali SAD-u. Ibid, 269.

²⁷ Klinton je oštro kritikovao Bušovu politiku prema Rusiji: „prvo, Buš je predugo podržavao Gorbačova, ne shvativši da Jeljcin ima veći politički autoritet u Rusiji; drugo, takav stav Klintonovu administraciju je doveo do zaključka da je Buš bio više zainteresovan za očuvanje teritorijalnog integriteta SSSR-a, nego za samoodređenje naroda i stvaranje novih, mladih demokratija u Evropi; na kraju, Klinton je kritikovao Buša po pitanju pružanja pomoći Rusiji - naglašavajući da umjesto novčanih kredita Rusiji treba mnogo više pomoći u obliku robe.“ Ibid, 271.

ekonomskom planu, jer kako je govorio – „Rusija nije (njegov) neprijatelj, već prijatelj i partner.“²⁸

Na prvom sastanku Klintona i Jeljcina 3. i 4. aprila 1993. godine u Vankuveru, ruski predsjednik je obećao da će raditi na sprovođenju demokratskih reformi i tržišne ekonomije. Osim toga, ovaj sastanak je bio polazna osnova za proglašenje uzajamnog strateškog partnerstva Rusije i SAD-a u okviru *Moskovske deklaracije* objavljene 14. januara 1994. godine.²⁹

Lansiranje slogana „ravnopravno strateško partnerstvo“ od strane Amerikanaca stvorilo je među novim ruskim liderima zablude da su vođe jedne supersile, te da se nijedan globalni problem ne može riješiti bez ruskog učešća i dozvole. Moskva je vjerovala da bivše članice Varšavskog ugovora neće gravitirati prema NATO-u i Evropskoj uniji, već da će ostati specijalno politički naklonjene prema njoj. Rusko rukovodstvo očekivalo je da će Zapad uložiti velika finansijska sredstva, koja će omogućiti obnovu ruske privrede i blagostanje³⁰, te da će tako ojačana Rusija biti privlačna za zemlje Srednje i Istočne Evrope da sa njom uđu u proces ekonomske i političke integracije.

Koncept „ravnopravnog strateškog partnerstva“ bio je primamljiv, ali i varljiv. Amerika, sve da je imala namjeru, nije mogla dijeliti globalnu moć sa Rusijom, s obzirom na to da je bila isuviše slaba da bi bila globalni partner. No, ubrzo je i Rusiji postalo jasno da od strateškog partnerstva sa Amerikom nema ništa: životni standard njenih građana nije porastao, pomoć Zapada nije došla u očekivanoj mjeri, a kriminal i korupcija harali su svim oblastima društvenog života.³¹ To je u ruskoj javnosti stvorilo utisak da je partnerstvo sa SAD-om bilo laž koja je koristila Americi, a štetila Rusiji. Ovakvo stanje podstaklo je novu raspravu o definisanju ruskih nacionalnih interesa. Ruski nacionalisti i neokomunisti optužili su prozapadnu orijentaciju Jeljcina i Kozireva, smatrajući da ugrožava status Rusije kao supersile i da slabi ruski uticaj u zemljama bližeg inostranstva.³²

Istovremeno, spoljna politika predsjednika Klintona prema Rusiji bila je izložena brojnim kritikama na američkoj političkoj sceni.³³ Džordž Kenan

²⁸ Ibid, 272.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ruski ministar spoljnih poslova Kozirev je još 1992. godine obećao ruskom narodu da će Rusija, uz pomoć Zapada u narednih 10 do 20 godina, postati jedna od vodećih svjetskih sila. Ibid, 275.

³¹ „Brzometno prevođenje pobijeđenog SSSR na kolosjek Zapada u zamašnoj operaciji privatizacije i uvođenja tržišne ekonomije, razorilo je naslijeđenu sovjetsku, koliko neefikasnu toliko birokratizovanu privrednu strukturu. Vulkanska lavina Zapada uništila je imperijalnu moć i carske Rusije i staljinističkog SSSR. Ekonomsko, socijalno i finansijsko razaranje Rusije najveći je slom nacije u njenoj istoriji. To je daleko veće zlo za ruski narod od raspada SSSR.“ Pudar, Momčilo. *Amerika protiv sebe i sveta*. Beograd: „Filip Višnjić“, 2006, 151.

³² Čehulić, Lidija. *Euroatlantizam*, 276.

³³ Šire vidjeti u: Ibid, 277.

je smatrao da je Rusija uvijek naginjala autoritativnoj vlasti, te da je u njoj nemoguće razviti demokratske institucije i tržišnu ekonomiju po uzoru na SAD. Stoga, Kenan je ocijenio da je najveća zabluda predsjednika Klintona to što je vjerovao da će razvoj demokratije voditi Zapadu naklonjenoj spoljnoj politici Rusije.³⁴

U skladu sa tim, početkom 1994. godine Clinton odlučuje da modifikuje strategiju prema Rusiji, tako što fokus spoljnopolitičkog djelovanja usmjerava na pružanje pomoći konstituisanju demokratije u istočnoevropskim državama, te uspostavljanju bolje saradnju sa bivšim republikama SSSR-a.³⁵

No, zaokret u Klintonovoj politici prema Rusiji bio je i reakcija na novu rusku spoljnopolitičku strategiju koja se okrenula ka državama bližeg inostranstva³⁶ i oštro se suprotstavila namjeri NATO-a da proširi članstvo.

Ruske reakcije na širenje Sjevernoatlantskog saveza

Iluzija o globalnom partnerstvu sa SAD-om, otežavala je ruskim liderima da napuste ideju o dominantnom ruskom uticaju u zemljama nekadašnjeg Sovjetskog Saveza i bivšim satelitskim državama Srednje Evrope. Moskva nije htjela da se pomiri sa realnošću, odnosno sa tim da više nije stožer oko kojeg se vojno-politički, ekonomski i ideološki povezuje veliki broj država. Žestok udarac ruskoj spoljnoj politici bio je jasno izražen stav bivših članica Varšavskog ugovora da žele što brži otklon od Moskve i što skoriju integraciju u evroatlantske strukture.³⁷

Sa druge strane, na Zapadu se vodila žestoka diskusija o tome treba li uopšte NATO širiti ili je dovoljno zadržati njegov postojeći oblik.³⁸ Čelnici

³⁴ Ibid.

³⁵ Ovakva spoljnopolitička strategija Klintonove administracije, u velikoj mjeri je predstavljala odraz predloga koji joj je ponudio Zbignjev Bžežinski, o tome šire vidjeti u: Vukadinović, Radovan, Lidija Čehulić, Davor Božinović. *NATO Euroatlantska integracija*. Zagreb: Topical, 2007, 215.

³⁶ Vidjeti šire u: Bžežinski, Zbignjev. *Velika šahovska tabla*, 101; Tatalović, Siniša, Anton Grizold, Vlatko Cvrtila. *Suvremene sigurnosne politike*, str. 169. Andrej Kozirev proglasio je svoju „Kozirevu doktrinu” prema kojoj su Zajednica nezavisnih država i baltičke države najviši prioriteti ruske spoljne politike. Ako se Monroova doktrina zasnivala na ideji „Amerika Amerikancima”, onda bi to za Kozirevu doktrinu značilo „Bliže inostranstvo Rusima”. Čehulić, Lidija. *Euroatlantizam*, 287.

³⁷ Čehulić, Lidija. *Clintonova vanjskopolitička strategija i novi svjetski poredak*. Zagreb: Politička kultura, 2001, 104. Bivše socijalističke zemlje Poljska, Mađarska i Čehoslovačka su 1991. godine formirale Višegradsku grupu kao institucionalni oblik saradnje u cilju njihove potpune integracije u evropski ekonomski, politički, bezbjednosni i zakonodavni poredak. Vukadinović, Radovan, Lidija Čehulić, Drago Lovrić. *NATO u međunarodnim odnosima*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2006, 121.

³⁸ Vukadinović, Radovan. *NATO i Rusija*, 150.

Sjevernoatlantskog saveza bili su veoma oprezni u izjavama povodom proširenja NATO-a. Manfred Vorner koji je bio nadležan za bezbjednosna pitanja NATO-a, smatrao je da je proširenje dugoročan cilj, te da prvo treba sve članice uvjeriti u korist koju NATO dobija od proširenja.³⁹ Isto tako, Klintonova administracija je odugovlačila pitanje širenja NATO-a, jer je smatrala da je to neophodno kako bi Rusiji pokazala da je ne želi izolovati, već da hoće da razvije partnerski dijalog. Međutim, ovaj Klintonov pristup širenju Alijanse našao se na udaru kritike⁴⁰ zapadnih teoretičara koji su smatrali da je Amerika odmah trebalo da se prikloni koncepciji proširenja NATO saveza, a Rusiji ponudi ono što u tom trenutku nije mogla da odbije - specijalni kooperativni odnos sa NATO-om.⁴¹ Prema Bžežinskom, najbolja prilika za realizaciju ovog koncepta bila je 1993. godina, kada je Jeljcin prilikom posjete Varšavi izjavio da moguće članstvo Poljske u NATO-u ne bi bilo „protiv interesa drugih zemalja, uključujući tu i interese Rusije“.⁴² Međutim, propuštanjem ove prilike evroatlantski saveznici omogućili su Rusiji da „promijeni ploču“ i bude neprijateljski orijentisana prema prvim signalima o američkoj namjeri da poveća broj članica NATO alijanse.

Moskva je smatrala da je NATO ostatak Hladnog rata koji bi trebalo da nestane isto kao što je početkom devedesetih nestao socijalistički vojno-politički savez Varšavski ugovor. U širenju postojećeg odbrambenog saveza, koji je nastao u drugim uslovima i sa drugom svrhom, Rusi nijesu vidjeli perspektivu evropske bezbjednosti, već samo najavu želje NATO članica da izoluju Rusiju i ostave je da se sama bori sa svojim problemima. Među brojnim argumentima kojim je Rusija nastojala da Zapadu dokaže da je širenje NATO-a nepotrebno i nekorisno predstavlja procjena da bi to izazvalo lavinu zahtjeva za učlanjenjem zemalja do čijih granica bi NATO došao, jer bi radije htjele da budu saveznik, a ne neprijatelj tako jake organizacije.⁴³ Rusi su, takođe, naglašavali da iskustvo NATO-a u Bosni i Hercegovini pokazuje da nema djelotvorne mehanizme za rješavanje kriza, pa samim tim vjerovatno ne bi ostvario pozitivne rezultate ni na prostorima Istočne Evrope.⁴⁴ Osim

³⁹ „Proširenjem NATO saveza namjeravamo izgraditi mostove u Evropi, a ne barikade“, rekao je Vorner na konferenciji za novinare u Vašingtonu. Čehulić, Lidija. *Clintonova vanjskopolitička strategija*, 105.

⁴⁰ „Američki prijatelji država nekadašnjeg Varšavskog ugovora bili su nezadovoljni (---) Nova republikanska većina je na Kongresu 1995. godine kritikovala Klintona zbog njegove pretjerane zainteresovanosti za ruske osjetljivosti na račun njenih susjeda.“ Kaplan, Lawrence S. *The long entanglement: NATO's first fifty years*. Westport, London: Praeger, 1999, 195.

⁴¹ Bžežinski, Zbignjev. *Velika šahovska tabla*, 2001, 97.

⁴² Vukadinović, Radovan. *Postkomunistički izazovi evropskoj sigurnosti: od Jadrana do Baltika*, Mostar: Ziral, (Zagreb: Ziral, Glavna podružnica), 1997, 100.

⁴³ Mileta, Vlatko, Radovan Vukadinović. *Evropska integracija i ruska dezintegracija*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 1996, 120.

⁴⁴ Ibid, 121.

toga, Jeljcin je upozoravao evroatlantske saveznike da bi proširenje Alijanse na vlast u Rusiji moglo dovesti nacionalne šoviniste koji se protive reformama, demokratizaciji i sveukupnom postkomunističkom razvoju Rusije.⁴⁵

Početak devedesetih ruski establišment za spoljnu politiku nastojao je da spriječi proširenje Sjevernoatlantskog saveza raznim instrumentima: od prijetnji da će postaviti rakete na zapadnim ruskim granicama do anti-NATO propagande u bivšim državama Varšavskog ugovora.⁴⁶

Sredinom 1993. predsjednik Jeljcin predložio je zajedničke NATO-ruske garancije u pogledu bezbjednosti istočnoevropskih država.⁴⁷ Ruski ministar spoljnih poslova Kozirev smatrao je da Organizacija za evropsku bezbjednost i saradnju (OEBS)⁴⁸ treba da se pretvori u sveevropsko tijelo koje će biti temelj garancije stabilnosti, bezbjednosti i saradnje na evropskom prostoru. Međutim, ruski apeli za stvaranjem evropskog sistema bezbjednosti čija bi okosnica bio OEBS nikad nijesu dobili ni američku, a ni zapadnu ozbiljnu podršku, što je izazvalo još jače protivljenje Kremlja proširenju Alijanse.

No, uprkos oštrim reakcijama Rusije, evroatlantski saveznici su, nakon dugotrajnih rasprava, odlučili da se prijem novih članica u NATO ne smije niti zaustaviti, a niti prolongirati, ali da se Moskvi zauzvrat moraju dati određeni ustupci.

Rusija u Partnerstvu za mir

Odmah po okončanju Hladnog rata Zapad se opredijelio za normalizaciju odnosa sa Rusijom u sklopu izgradnje nove evropske bezbjednosne arhitekture. Zahvaljujući toj namjeri evroatlantskih saveznika, Rusija se uključila u transformaciju NATO-a, kao i u proces pregovaranja oko širenja Alijanse.

Formalni odnos Moskve i NATO-a uspostavljen je 20. decembra 1991. godine na sastanku Sjevernoatlantskog savjeta za saradnju (*North Atlantic Cooperation Council*, NACC), koji je 1997. godine preimenovan u Evroatlantski partnerski savjet (*Euro-Atlantic Partnership Council*, EAPC). NACC je osnovan na NATO samitu u Rimu u novembru 1991. godine, na predlog američkog državnog sekretara Džejmsa Bekera i njemačkog ministra spoljnih poslova Hansa Ditriha Genšera. Ovaj savjet je trebalo da omo-

⁴⁵ Čehulić, Lidija. *Clintonova vanjskopolitička strategija*, 105.

⁴⁶ Ibid, 104.

⁴⁷ Vukadinović, Radovan. *NATO i Rusija*, 151.

⁴⁸ Vukadinović, Radovan. *Međunarodni odnosi od hladnog rata*, 327. Mileta, Vlatko, Radovan Vukadinović. *Evropska integracija i ruska dezintegracija*, 117. O OEBS-u vidjeti šire u: Čehulić, Lidija. *Euroatlantizam*, 107.

gući političko savjetovanje i ekonomsku saradnju NATO-a sa zemljama bivšeg Varšavskog pakta.⁴⁹ Ipak, ovaj prvi institucionalni oblik saradnje sa NATO-om, nije omogućio Rusiji da prisustvuje sastancima Sjevernoatlantskog savjeta⁵⁰ i da ima pravo veta na odluke koje ovaj organ donosi.

Kako bi umirili ruske reakcije na širenje NATO-a, te zadovoljili želje i sve veći pritisak država Istočne i Srednje Evrope za ulaskom u Alijansu, evroatlantski saveznici su odlučili da im ponude novi model saradnje - organizaciju Partnerstvo za mir⁵¹ koja za razliku od NACC-a naglasak stavlja na vojnu saradnju. Partnerstvo za mir ne omogućava automatsko članstvo u NATO, već predstavlja „čekaonicu“ najoptimalnijih kandidata za ulazak u Sjevernoatlantski savez.⁵² Centralnoevropske zemlje bile su razočarane, ističući da im Partnerstvo ne daje bezbjednosne garancije, već se cjelokupna saradnja svodi na konsultacije u slučaju nekog kriznog razvoja.

Kada je Klintonova administracija, u januaru 1994. godine, formalno proklamovala Partnerstvo za mir, Moskva je bila zadovoljna vidjevši u tome nastojanje evroatlantskih saveznika da odlože proširenje Saveza. U skladu sa tim, 22. juna 1994. godine, Rusija je potpisala ugovor o članstvu u Partnerstvu za mir⁵³, čime je pristala na veću saradnju sa NATO-om kako unutar, tako i izvan okvira ponuđenih Partnerstvom.

No, ubrzo nakon toga u ruskom establišmentu za spoljnu politiku javljaju se nove analize koje upozoravaju na to da je za Rusiju ponižavajuće da se nađe u Partnerstvu na istom nivou sa trideset drugih država. Naime, rusko rukovodstvo počelo je voditi borbu za specijalan status Rusije u odnosima sa evroatlantskim saveznicima, na bezbjednosnom planu. Želja Moskve da joj se prizna povlašćeni status odlikava potrebu ruskih lidera da kako na domaćoj, tako i na međunarodnoj sceni Rusiju prezentuju u obliku velike sile. Međutim, predlog Jeljcina o sklapanju specijalnog ugovora između NATO-a i Rusije, evroatlantski saveznici nijesu prihvatili. Odgovor Moskve na ovakav stav Zapada bio je odbijanje ruskog ministra spoljnih poslova Kozireva da potpiše Individualni program saradnje Rusije i Partnerstva za mir u decembru 1994. godine, te najava povlačenja Rusije iz učešća u daljim oblici-

⁴⁹ Sjevernoatlantski savjet za saradnju je stvoren na insistiranje centralnoevropskih postkomunističkih zemalja da postanu punopravne članice NATO-a. Vukadinović, Radovan, Lidija Čehulić, Drago Lovrić. *NATO u međunarodnim odnosima*, 123.

⁵⁰ Sjevernoatlantski savjet je najviše tijelo za odlučivanje i forum za savjetovanje unutar NATO-a. Ovo tijelo se sastaje na najvišim nivoima - predsjednici vlada, ministri inostranih poslova. Tatalović, Siniša. *Nacionalna i međunarodna sigurnost*. Zagreb: Politička kultura, 2006, 238.

⁵¹ Osnivanje organizacije Partnerstvo za mir predložio je američki ministar odbrane Les Aspin, u oktobru 1993. godine. Čehulić, Lidija. *Clintonova vanjskopolitička strategija*, 106.

⁵² Vidjeti šire u: Tatalović, Siniša. *Nacionalna i međunarodna sigurnost*. Zagreb: Politička kultura, 2006, 239.

⁵³ Čehulić, Lidija. *Clintonova vanjskopolitička strategija i novi svjetski poredak.*, 108.

ma saradnje sa NATO-om izvan Partnerstva. No, nakon toga, Moskva je još jednom odbila potpisivanje programa, zbog političkih i ekonomskih problema unutar zemlje.⁵⁴ Konačno, 3. marta 1995. godine Andrej Kozirev je stavio potpis na Individualni program Partnerstva za mir za Rusiju.

Iako je pristupanje Rusije Partnerstvu za mir predstavljalo značajan korak u premošćavanju političko-bezbjednosnog i psihološkog jaza između nekadašnjih hladnoratovskih suparnika, Rusija je bila relativno pasivan član. U prilog tome govori to što se saradnja unutar Partnerstva uglavnom svodila na zajedničke vježbe i akcije spašavanja civilnog stanovništva od raznih vidova prirodnih katastrofa, dok je vojna saradnja bila skoro u potpunosti zanemarena.⁵⁵

Radi dalje normalizacije odnosa Brisel-Moskva, 1996. godine nakon potpisivanja Dejtonskog sporazuma, Rusija je učestvovala u mirovnoj misiji NATO u Bosni i Hercegovini (IFOR/SFOR).

Stalni zajednički savjet NATO – Rusija

Sljedeći korak ka razvoju pozitivnih odnosa i saradnje NATO-a i Rusije bili su pregovori novog ruskog ministra spoljnih poslova Jevgenija Primakova i generalnog sekretara NATO-a Havijera Solane, koji su tokom 1997. godine održani u okviru šest rundi, te na kraju rezultirali potpisivanjem Temelnog akta o zajedničkim odnosima, saradnji i bezbjednosti između NATO-a i Ruske Federacije.⁵⁶

Za pregovarački sto Primakova i Solanu dovela je čvrsto izražene volje evroatlantskih saveznika da prošire Alijansu, te da Rusiji daju određene ustupke kako bi ublažile njen neprijateljski orijentisan stav po ovom pitanju. Uzimajući u obzir jasnu želju istočnoevropskih zemalja da uđu u NATO i znajući da bi ostavljanje tih zemalja duže vrijeme u vakuumu značilo održavanje tampon zone koja bi vremenom mogla ponovo potpasti pod ruski uticaj, američki predsjednik Klinton se odlučio za proširenje Saveza.⁵⁷ Američki Kongres je 1996. godine usvojio Akt o olakšanju proširenja NATO-a

⁵⁴ Čehulić, Lidija. *Euroatlantizam*, 283.

⁵⁵ Prema Čehulić, postojala su dva razloga koja su uslovljavala ovu pasivnost: prvi, koji se odnosio na objektivnu rusku ograničenost u pogledu finansija i ostalih materijalnih resursa potrebnih za izvođenje vježbi većih razmjera, kao i postojanja nepovjerenja prema svemu što dolazi iz NATO-a; drugi, koji se odnosio na objektivne ruske administrativne okolnosti. Ibid.

⁵⁶ Vidjeti šire u: Petrović, Đorđe, Nataša Petrović. *Vodič kroz evroatlantsko partnerstvo*, 17.

⁵⁷ „Odlukom o proširenju NATO-a Klintonova administracija je htjela, u prvom redu, zacrtati nove granice u Evropi, eliminisati Srednju Evropu kao ‚sivu zonu‘ i pomaknuti fizički već potisnute ruske interese“. Vukadinović, Radovan. *Posthladnoratovske tendencije međunarodnih odnosa*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2000, 17.

(*The NATO Enlargement Facilitation Act*), u kojem se ističe da su Češka, Mađarska i Poljska, postigle najbolje rezultate u dostizanju standarda NATO-a i da će im odobriti pomoć od 60 miliona dolara pri učlanjenju, čime se neće zatvoriti vrata drugim zemljama kandidatima.⁵⁸ U Briselu 1996. godine, na sjednici Sjevernoatlantskog savjeta, prihvaćen je ovaj akt, kao i predlog predsjednika Klintona da se, 1997. godine u Madridu, održi samit na kojem će jedna ili više država kandidata biti pozvane da započnu pregovore povodom ulaska u NATO.⁵⁹

Ruski pristup pitanju širenja NATO-a djelimično se modifikovao dolaskom za ministra spoljnih poslova Ruske Federacije Jevgenija Primakova u januaru 1996. godine. Za razliku od Jeljcina koji je širenje vidio isključivo kao politički problem koji negativno utiče na razvoj rusko-američkih odnosa, Primakov je širenje Alijanse percipirao kao prijetnju ruskoj bezbjednosti i kao pokušaj zaokruživanja Rusije.⁶⁰ Ulazeći u pregovore sa evroatlantskim saveznicima, Primakov je postavio tri grupe zahtjeva: formalno-pravni, vojno-politički i ekonomski. Prvi zahtjev da NATO sa Rusijom, prije prijema novih članica, potpiše dokument koji će imati karakter međunarodnog ugovora, te biti ratifikovan u parlamentima svih članica Alijanse, evroatlantski saveznici nijesu prihvatili. Od ekonomskih zahtjeva (uključenje Rusije u Svjetsku trgovinsku organizaciju i u grupu najrazvijenih ekonomskih zemalja G-7) države NATO-a su ispunile samo zahtjev Rusije za prijemom u članstvo G-7. U sklopu vojno-političkih zahtjeva Rusija je tražila: pravo veta na

⁵⁸ Sjevernoatlantski saveznici su 1995. godine usvojili „Studiju o širenju NATO-a”, koja je pokazala njihovu jasnu namjeru da prošire NATO na istok. „Prema Studiji NATO će se proširiti na istok radi: 1. podupiranja ukupnih demokratskih reformi u postsocijalističkim zemljama, uključujući i razvoj civilno-vojnih odnosa; 2. lakšeg prihvatanja u postsocijalističkim zemljama odnosa međusobne saradnje, konsultacija i odlučivanja konsenzusom (...); 3. promovisanja dobrosusjedskih odnosa (...); 4. jačanja sistema kolektivne odbrane, te transparentnosti vojnog planiranja i izdataka za odbranu; 5. posticanja evropskih integracijskih procesa i smanjenja raskola unutar postsocijalističkih zemalja uzrokovanog neriješenim etničkim i teritorijalnim pitanjima; 6. jačanja savezničke uloge i organizacije NATO-a u doprinosu konstituisanju nove evropske i međunarodne bezbjednosti, uključujući i sprovođenje mirovnih operacija UN-a ili OEBS-a; 7. jačanja i širenja novih transatlantskih odnosa.” Čehulić, Lidija. *Euroatlantizam*, str 194.

⁵⁹ Odluka o primanju Češke, Mađarske i Poljske u NATO zvanično je objavljena na planiranom samitu u Madridu 8.–9. jula 1997. godine, dok je taj svečani čin obavljen u Vašingtonu na proslavi pedesetogodišnjice Alijanse 1999. godine. Ibid, 203.

⁶⁰ „U trenutku kada je NATO donio odluku o širenju na istok, ruska diplomatija je, prema Primakovu, imala tri mogućnosti: zauzeti odlučno negativan stav i prekinuti odnose s NATO-om; prihvatiti širenje NATO-a i doći do dogovora; ili zauzeti negativan stav, ali se pri tome izboriti za minimalizaciju negativnih posljedica po ruske interese. Prema Primakovu, prva pozicija bi značila povratak na hladni rat i konfortaciju; druga je bila neprihvatljiva zbog internih političkih odnosa u Rusiji, a treća je bila kompromisna varijanta u kojoj je uz prihvatanje realnosti međunarodnog života trebalo tražiti najbolje mogućnosti za zaštitu ruskim minimalnih interesa.” Vukadinović, Radovan. NATO i Rusija, 152.

odluke o pitanjima značajnim za evropsku bezbjednost; zaustavljanje daljeg širenja NATO-a; zabranu stacioniranja nuklearnog naoružanja na teritoriji budućih članica NATO-a itd.⁶¹ Od brojnih vojno-političkih zahtjeva, Rusija je jedino dobila obećanje NATO-a da neće stacionirati nuklearno naoružanje na teritoriji novoprimitljenih članica Srednje i Istočne Evrope.

Evroatlantski saveznici nijesu mogli Rusiji da dozvole da utiče na odlaganje širenja NATO-a, kao ni da bilo koju zemlju izdvoji od potencijalnog članstva u ovoj organizaciji. Isto tako, za NATO je bilo bitno da se Rusiji stavi do znanja da neće dobiti pravo veta na odluke koje se donose unutar organizacije, kao ni mogućnost da utiče na donošenje odluka koje se odnose na pitanja odbrane unutar NATO-a.

Na rusko-američkom sastanku u Helsinkiju, u martu 1997. godine, dogovoreni su bitni detalji koji su omogućili potpisivanje, 27. maja 1997. godine u Parizu, Temelnog akta o zajedničkim odnosima, saradnji i bezbjednosti između NATO-a i Ruske Federacije (*Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security between NATO and Russian Federation*).⁶² Ovim aktom Moskva je dala saglasnost na proširenje Saveza, čime je otvoren put za nove rusko-natovske odnose.

Alijansa je na kraju dobila ovaj sporazum bez nekih velikih ustupaka, čak je naznačila mogućnost korišćenja infrastrukture naslijeđene iz vremena postojanja Varšavskog ugovora.⁶³ Sa druge strane, Rusija je najvećim dobikom smatrala osnivanje Stalnog zajedničkog savjeta NATO-Rusija (*NATO-Russia Permanent Join Council, PJC*) kao foruma za redovna savjetovanja i

⁶¹ Rusija je tražila i: tačno fiksiranje ograničenja operativnih jedinica NATO-a u novim članicama; postavljanje ograničenja na korišćenje vojne infrastrukture novih članica; i reviziju Ugovora o konvencionalnim snagama (CFE), koja je trebalo da odgovori novim bezbjednosnim interesima Rusije. Ibid, 153.

⁶² Osnovna načela definisana Temelnim aktom su: razvijanje čvrstog, stabilnog, pouzdanog i ravnopravnog partnerstva i saradnje na osnovu transparentnosti u cilju učvršćivanja bezbjednosti i stabilnosti u evro-atlantskom području; priznanje životno važne uloge koju imaju demokratija, politički pluralizam, vladavina zakona i poštovanje prava čovjeka i građanskih sloboda, kao i razvoj tržišne ekonomije u razvoju opšteg blagostanja i cjelokupne bezbjednosti; odricanje od primjene sile ili prijetnje silom u međusobnim odnosima, kao i u odnosima prema drugim državama, njihovom suverenitetu, teritorijalnom integritetu ili političkoj nezavisnosti, na način koji je suprotan Povelji UN; poštovanje suvereniteta, nezavisnosti i teritorijalnog integriteta svih država i njihovog prava na izbor sredstava za ostvarenje sopstvene bezbjednosti, nepovredivosti granica i prava na samoopredjeljenje; uzajamna transparentnost u planiranju i ostvarivanju odbrambene politike i vojnih doktrina; prevencija konflikata i rešavanje sporova mirnim sredstvima u skladu sa načelima UN-a i OEBS-a; podrška mirovnim operacijama koje se realizuju pod vodstvom Savjeta bezbjednosti UN ili OEBS-a. *Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security between NATO and the Russian Federation* Paris, 27. May 1997, unos na url: www.nato.int.

⁶³ Vukadinović, Radovan. *Posthladnoratovske tendencije*, 15.

saradnju u oblasti bezbjednosti.⁶⁴ Za Rusiju je to bio dokaz da je i dalje velika sila i da ima neku vrstu posebnog odnosa sa SAD-om i NATO-om. Istovremeno, Jeljcin je dobio značajna finansijska sredstva potrebna za unutrašnji razvoj zemlje.⁶⁵

U sljedećih nekoliko godina napravljen je značajan napredak u pogledu jačanja međusobnog povjerenja i razvoja programa konsultacija i saradnje. U prilog tome govori osnivanje, 1998. godine, ruske diplomatske i vojne misije pri NATO-u u Briselu koja je imala za cilju olakšavanje saradnje. No, zaostali hladnoratovski stereotipi spriječili su Savjet u razvoju njegovog punog potencijala. Suprotstavljanje Rusije vojnoj intervenciji NATO-a u SR Jugoslaviji zbog pitanja Kosova dovelo je, 1999. godine, do jednogodišnjeg prekida rada Savjeta i uticalo na zaoštavanje odnosa. Ipak, neke aktivnosti, poput mirovne operacije u Bosni i Hercegovini (SFOR), nijesu prekinute. Istovremeno, Rusija je odigrala bitnu diplomatsku ulogu u rješavanju kosovske krize, a potom, krajem 1999. godine, postala dio NATO-ove mirovne misiji na Kosovu i Metohiji (KFOR).

Zaključna razmatranja

Posthladnoratovski odnos evroatlantskih saveznika i Rusije kao nasljednice bivšeg suparnika Socijalističkog Saveza i predvodnika vojno-političke organizacije evropskog socijalističkog svijeta, Varšavskog ugovora, bio je po mnogo čemu specifičan. Obilježili su ga međusobna saradnja, podrška i pomoć u suprotstavljanju brojnim izazovima međunarodnom miru i bezbjednosti, ali i međusobno nepovjerenje, tenzije i konkurencija oko niza pitanja u vezi sa kojima imaju različit interes.

Postimperijalističku i postsocijalističku Rusiju sa vidno oslabljenom pozicijom u međunarodnim odnosima na političkom, ekonomskom, vojnom i geostrateškom planu,⁶⁶ članice Sjevernoatlantskog saveza nijesu mogle ignorisati,⁶⁷ već su je postavile visoko na listi svojih prioriteta. Vjeru-

⁶⁴ Savjet je osmišljen kao tijelo koje bi se sastajalo dva puta godišnje na nivou ministara odbrane, ministara spoljnih poslova i načelnika štabova i jednom mjesечно na nivou ambasadora i vojnih predstavnika, ili stalnih predstavnika pri Sjevernoatlantskom savjetu. Stalni zajednički savjet NATO – Rusija nije zamjena za Sjevernoatlantski savjet. Rusija ne prisustvuje sastancima Sjeveroatlantskog savjeta, a na sastancima NATO-vog Vojnog odbora ili drugih tijela NATO-a na kojima se raspravlja o pitanjima zajedničke odbrane, (npr. Odbor za nuklearno planiranje) ima pravo glasa, ali ne i veta i odlučivanja. Vukadinović, Radovan, Lidija Čehulić, Davor Božinović. *NATO Euroatlantska integracija*, 222.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Vidjeti šire u: Mileta, Vlatko, Radovan Vukadinović. *Evropska integracija i ruska dezintegracija*, 99.

⁶⁷ Uprkos unutrašnjim političkim i ekonomskim nestabilnostima, kao i povlačenju sa područja nad kojim je nekada imala punu kontrolu, Rusija ipak nije mogla biti ignorisana od strane

jući da su partnerski, a ne konfrontirajuću odnosi sa novom Rusijom ključni za stabilnost, prosperitet i bezbjednost novog svjetskog poretka⁶⁸ evroatlantski saveznici, među kojima glavnu riječ i dalje ima SAD, su odlučili da finansijski pomognu Rusiju i sa njom uspostave raznolike institucionalne veze. Istovremeno, Rusija je, u tom trenutku, radije prihvatila evroatlantsku ruku promirenja, saradnje i pomoći, nego međunarodnu izolaciju, pri čemu bi se sama i bez skoro ikakvih sredstava morala boriti sa brojnim unutrašnjim problemima od siromaštva, preko organizovanog kriminala, do problema dezintegracije, tj. prijetnji smanjenju područja nad kojim ima teritorijalni suverenitet.

Međutim, spoljna politika Rusije prema NATO-u u doba vladavine predsjednika Jeljcina (1992–2002)⁶⁹ bila je prilično nerealna, posebno u prvim posthladnoratovskim godinama kada je povjerovao da Moskva može biti prihvaćena kao strateški partner Vašingtonu. Jeljcin nije želio da se pomiri sa činjenicom da Rusija više nije Sovjetski Savez, da više nema niti ugled, niti snagu, niti težinu koju je imao SSSR, te da je i evroatlantskim saveznicima jasno da više nemaju posla sa velikom imperijom, već samo sa velikom zemljom koja je ispunjena velikim krizama.

Jeljcinovu neodlučnost i nedostatak jasno definisane spoljnopolitičke strategije pokazale su i njegove isprazne prijetnje o ruskim akcijama ako dođe do širenja NATO alijanse, kao i njegovo nesnalaženju u ocjeni jugoslo-

evroatlantskih saveznika. U prilog tome govori to što je i dalje velika evroazijska zemlja koja može uticati na evropsku i centralnoazijsku zbilju. Osim toga, zadržala je strateški nuklearni arsenal, zatim posjeduje ogromne prirodne resurse, posebno energente, a ima i stalno mjesto u Savjetu bezbjednosti UN-a. Tatalović, Siniša, Anton Grizold, Vlatko Cvrtila. *Suvremene sigurnosne politike*, 62.

⁶⁸ Nakon raspada socijalističkog evropskog sistema i SSSR-a, sintagma novi svjetski poredak počela se upotrebljavati u praktičnom političkom životu kao oznaka za posthladnoratovsko razdoblje međunarodnih odnosa. Američki predsjednik Džordž Buš definisao je pojam novog svjetskog poretka kao novi model međunarodnih odnosa, zasnovan na zajednici demokratskih i slobodnih naroda predvođenih SAD-om. Čehulić, Lidija. *Euroatlantizam*, 120.

⁶⁹ Razdoblje Jeljcinove vladavine nije donijelo očekivanu stabilnost Ruskoj Federaciji. Prvi dio vladavine obilježilo je sukobljavanje sa parlamentom oko ovlašćenja predsjednika države, a drugi dio rezultati proistekli iz davanja ustupaka oligarsima kako bi se na predsjedničkim izborima 1996. godine spriječila pobjeda komunista. Na ekonomskom području, početkom 1990-ih vjerovao je da će se šok-terapijom transformisati planska u tržišnu privredu. No, ekonomska šok-terapija donijela je stagflaciju - rast inflacije praćen padom industrijske proizvodnje, veliki proračunski deficit, veliko zaduživanje u inostranstvu. Navedeni činioci negativno su uticali i na razvoj ruskog vojnoindustrijskog kompleksa. Vojnoindustrijski kompleks bio je teško pogođen završetkom Hladnog rata: drastično smanjeno finansiranje (za 80%), izgubljena su izvozna tržišta za rusko oružje, najveći dio vojnoindustrijskog kompleksa nije bio uključen u privredne reforme (samo mali dio vojnih preduzeća uspio se spontano privatizovati). Tatalović, Siniša, Anton Grizold, Vlatko Cvrtila. *Suvremene sigurnosne politike*, 161.

venske krize.⁷⁰ Prilikom kreiranja spoljne politike ciljeve nije određivao srazmjerno stvarnim sredstvima koje je ruska politika tada posjedovala, već je precjenjivao njene sposobnosti u rješavanju mnogih pitanja.

Ministar spoljnih poslova Andrej Kozirev je prilično slijepo slijedio Jeljcinovu politiku. Tek 1996. godine, dolaskom za ministra spoljnih poslova Jevgenija Primakova, ruska spoljna politika dobija jasne smjernice i postaje fokusirana na stvaranje kompromisnog odnosa s NATO-om koji je u Rusiji mogao biti prihvaćen. Ovu politiku je nastavio i njegov nasljednik Igor Ivanov.⁷¹

Jeljcinov nasljednik Vladimir Putin pokazao se kao mnogo realniji, pragmatičniji i proračunljiviji političar, koji je bio svjestan da će Rusiju izvući iz stanja ekonomske i tehnološke zaostalosti jedino kroz saradnju sa Zapadom. No, čim je Rusija malo stala na noge i ekonomski ojačala, lider iz Kremļa je „pokazao zube” i jasno stavio do znanja evroatlantskim saveznicima da se Rusija vraća na međunarodnu političku scenu, poslije turbulentnih devedesetih i da ne želi više da po strani posmatra zbivanja u svijetu.

Imajući u vidu rusko-ukrajinski rat, kao i diplomatsku, političku, ekonomsku i drugu ulogu ostalih međunarodnih aktera u njemu, evidentno je da se politička mudrost Rusije i Zapada nalazi na velikom ispitu. Sa jedne strane, normalno je očekivati da je Rusija posebno osjetljiva na razvoj bezbjednosne situacije u njenom okruženju, stoga evroatlantski saveznici bi trebalo da vode računa da joj se Alijansa ne približi previše. No, sa druge strane i Rusija mora napustiti težnju za prevlašću nad svojim susjedima i naučiti da živi u okvirima svojih granica.

Mir, stabilnost i bezbjednost kako evropskog, tako i svjetskog poretka zasniva se na partnerskim, a ne na konfrontirajućim rusko-natovskim odnosima, pri čemu obje strane moraju biti svjestne da postoji niz izazova (proliferacija nuklearnog naoružanja, globalna ekonomska kriza i slično) koje mogu spriječiti i kojima se mogu suprotstaviti isključivo zajedničkim djelovanjem, kroz saradnju, podršku i pomoć.

⁷⁰ Kada su SAD napale svojim vazдушnim snagama srpske oružane snage u Bosni, radi srpskog etničkog čišćenja u Goraždu i okolini, Jeljcin je optužio Klintona da je preduzeo unilateralnu akciju, ne obavještavajući Rusiju. Ministar spoljnih poslova Kozirev iz protesta nije želio otputovati na dogovoreni sastanak u Briselu gdje je 21. aprila 1994. godine trebalo da potpiše ugovor o ruskom pristupanju u Partnerstvo za mir. Čehulić, Lidija. *Clintonova vanjskopolitička strategija*, 108.

⁷¹ Vukadinović, Radovan. NATO i Rusija, 154.

Jelisaveta BLAGOJEVIĆ

BORIS YELTSIN'S POST-SOVIET POLICY TOWARD NATO

Summary

From its founding in the decades that followed, NATO was tasked with protecting the Euro-Atlantic allies from potential Soviet aggression. After the collapse of the socialist empire thirty years ago, the relationship between the new Russia and the Alliance was marked by ups and downs.

During the 1990s, President Yeltsin believed that with American and Western European support and financial aid, the economic and social problems of post-Cold War Russia would be „expressly” solved. However, such a policy soon was proved to be wrong, moreover illusory. Poor Russians were dissatisfied and disappointed, and their president did not know how to „calm passions” at home without anti-West narrative and accusations for Russian problems.

Yeltsin’s indecisiveness and lack of a clearly defined foreign policy strategy were evidenced by his empty threats regarding the expansion of NATO alliance as well as his lack of understanding of the Yugoslav crisis. In fact, Yeltsin failed to abandon some key principles of Soviet foreign policy, and to adapt the new Russia to its objective possibilities and needs in international relations.

Literatura

Bžežinski, Zbignjev. *Velika šahovska tabla*. Podgorica: CID, Banja Luka: Romanov, 2001.

Čehulić, Lidija. *Clintonova vanjskopolitička strategija i novi svjetski poredak*. Zagreb: Politička kultura, 2001.

Čehulić, Lidija. *Euroatlantizam*. Zagreb: Politička kultura, 2003.

Čehulić, Lidija. *Europska obrana*. Zagreb: Politička kultura, 2006.

Vojin Dimitrijević, Obrad Račić, Vladimir Đerić, Tatjana Papić, Vesna Petrović, Saša Obradović. *Osnovi međunarodnog javnog prava*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2005.

Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security between NATO and the Russian Federation Paris, 27. May 1997, unos na url <http://www.nato.int>.

Grizold, Anton, Siniša Tatalović, Vlatko Cvrtila. () *Suvremeni sistemi nacionalne sigurnosti*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, Hrvatska udruga za međunarodne studije, 1999.

Grizold, Anton. *Međunarodna sigurnost: teorijsko-institucionalni okvir*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 1998

Kuper, Robert. *Raspad nacija: poredak i kaos u XXI veku*. Beograd :”Filip Višnjić”, 2007.

Mileta, Vlatko, Radovan Vukadinović. *Europska integracija i ruska dezintegracija*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 1996.

Đorđe Petrović, Nataša Petrović. *Vodič kroz evroatlantsko partnerstvo*. Beograd: Centar za međunarodne i bezbjednosne poslove, 2007.

Prvulović, Vladimir. *Savremeni međunarodni odnosi*. Beograd: Megatrend univerzitet, 2008.

Pudar, Momčilo. *Amerika protiv sebe i sveta*. Beograd: „Filip Višnjić”, 2006
„Sjevernoatlantski sporazum” u Petrović, Đorđe, Nataša Petrović *Vodič kroz evroatlantsko partnerstvo*. Beograd: Centar za međunarodne i bezbjednosne poslove, 2007.

Tatalović, Siniša, Anton Grizold, Vlatko Cvrtila. *Suvremene sigurnosne politike: države i nacionalna sigurnost početkom 21. stoljeća*. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2008.

Tatalović, Siniša. *Nacionalna i međunarodna sigurnost*. Zagreb: Politička kultura, 2006.

Vučinić, Nebojša B. Nastanak i širenje NATO-pakta u Boris Raonić, Žarko Glušica i Leon Đokaj (ur.), *Razumjeti NATO*. Podgorica: Nansen dijalog centar, 2007.

Vukadinović, Radovan, Lidija Čehulić, Davor Božinović. *NATO Euroatlantska integracija*. Zagreb: Topical, 2007.

Vukadinović, Radovan, Lidija Čehulić, Drago Lovrić. *NATO u međunarodnim odnosima*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2006.

Vukadinović, Radovan. *Međunarodni odnosi od hladnog rata do globalnog poretka*. Zagreb: Agencija za komercijalnu djelatnost, 2001.

Vukadinović, Radovan. NATO i Rusija u Lidija Čehulić (ur.), *NATO i novi međunarodni odnosi*. Zagreb: Politička kultura: Atlantsko vijeće Hrvatske, 2004

Vukadinović, Radovan. *Nuklearne strategije i međunarodni odnosi*. Zagreb: Politička kultura, 2006.

Vukadinović, Radovan. *Politika i diplomacija*. Zagreb: Politička kultura, 2004

Vukadinović, Radovan. *Posthladnoratovske tendencije međunarodnih odnosa*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2000.

Vukadinović, Radovan. *Postkomunistički izazovi europskoj sigurnosti: od Jadrana do Baltika*, Mostar: Ziral, (Zagreb: Ziral, Glavna podružnica), 1997.

Vukadinović, Radovan. *Vanjska politika SAD-a u doba hladnog rata*. Zagreb: Politička kultura, 2007.

ΧΡΟΝΙΚΑ

RIJEČ NJEGOVE EKSELENCIJE PANAGIOTISA PARTSOA, AMBASADORA REPUBLIKE GRČKE NA OTVARANJU IZLOŽBE „GRCI I CRNOGORCI: DVA PRIJATELJSKA NARODA”

Καθώς εκπνέει το 2021, η έκθεση ιστορικής γκραβούρας από την συλλογή του Έλληνα ιατρού Παναγιώτη Κολιομιγάλη μας θυμίζει την ιστορική σημασία αυτού του έτους. Το 1821 οι Έλληνες κήρυξαν την επανάσταση απελευθέρωσής τους από την οθωμανική σκλαβιά, ζητώντας να ενταχθούν στους ελεύθερους λαούς της Ευρώπης, μετά από 400 χρόνια δουλείας στους Οθωμανούς. Ήταν τέτοια η αποφασιστικότητά τους, που το σύνθημα που κυριάρχησε στον απελευθερωτικό αγώνα ήταν: «Ελευθερία ή θάνατος». Όντως, ο αγώνας είχε ακριβό τίμημα, μέχρι να στεφθεί με επιτυχία με την διεθνή αναγνώριση του νέου ελληνικού κράτους το 1830. Γιορτάζουμε, λοιπόν, 200 χρόνια από την έναρξη του ελληνικού απελευθερωτικού αγώνα.

Στον αγώνα για την απελευθέρωση των Ελλήνων συμμετείχαν και Μαυροβούνιοι, με εξέχοντα τον Βάσο Μπράγιοβιτς, στον οποίον οι Έλληνες δώσαμε νέο επίθετο, την εθνική του καταγωγή. Ο Μπράγιοβιτς έχει σημαντική θέση στην σύγχρονη ελληνική ιστορία, έχοντας καταχωρηθεί Μπράγιοβιτς - Μαυροβουνιώτης. Η προτομή του βρίσκεται σε κεντρικό σημείο στην Ποντογκόριτσα.

Την προσφορά των Μαυροβουνίων συναγωνιστών τους την κατέγραψαν βαθιά στην καρδιά τους οι Έλληνες. Έτσι, το 1881, η Ελλάδα ήταν από τις πρώτες χώρες που ανεγνώρισε την ανεξαρτησία του Μαυροβουνίου. Μαζί με τα 200 χρόνια, λοιπόν, της Ελληνικής Επανάστασης, γιορτάζουμε και 140 χρόνια από την σύναψη διπλωματικών σχέσεων Ελλάδας - Μαυροβουνίου. Οι δύο επέτειοι σφραγίζουν την φιλία των δύο λαών μας, φιλία με βαθιές ιστορικές ρίζες. Γι' αυτό, άλλωστε, και ο τίτλος της έκθεσης είναι: «Έλληνες και Μαυροβούνιοι: δύο φίλοι λαοί».

Na izmaku 2021. godine, izložba istorijskih gravura iz kolekcije grčkog ljekara Panajotisa Koljomihalisa, podsjeća nas na istorijski značaj ove godine. Te 1821. godine Grci su započeli svoju revoluciju oslobađanja od otomanske vlasti, zahtijevajući da se pridruže slobodnim narodima Evrope, poslije 400 godina ropstva pod Osmanlijama. Tolika je bila njihova odlučnost da je parola koja je preovladavala u oslobodilačkoj borbi bila: „Sloboda ili smrt”. Zaista, borbe su ih mnogo koštale, ali su okončane uspješno, međunarodnim priznanjem nove grčke države 1830. godine. Mi, dakle, slavimo 200 godina od početka grčke oslobodilačke borbe.

U borbama za oslobođenje Grka učestvovali su i Crnogorci, među kojima se posebno istakao Vaso Brajović, kome su Grci dali novo prezime, po nacionalnom porijeklu. Vaso Brajović zauzima značajno mjesto u modernoj grčkoj istoriji, u kojoj je zapisan kao Brajović - Mavrovunjotis. Njegova bista nalazi se u centru Podgorice.

Grci su duboko u svojim srcima sačuvali sjećanje na doprinos crnogorskih saboraca, tako da je 1881. godine Grčka bila jedna od prvih zemalja koje su priznale nezavisnost Crne Gore. Dakle, uz 200 godina od Grčke revolucije, obilježavamo i 140 godina od uspostavljanja diplomatskih odnosa Grčke i Crne Gore. Ova dva jubileja obilježavaju prijateljstvo naša dva naroda, prijateljstvo sa dubokim istorijskim korijenima. Zato izložba nosi naziv: „Grci i Crnogorci: dva prijateljska naroda”.

(prevod: Ana Klikovac)

OBRAĆANJE GĐE SATKE HAJDARPAŠIĆ,
PREDSTAVNICE MINISTARSTVA VANJSKIH DJELA
CRNE GORE I DIPLOMATSKJE AKADEMIJE NA
OTVARANJU IZLOŽBE “GRČI I CRNOGORCI: DVA
PRIJATELJSKA NARODA”

Vaša ekšelencijo,
poštovani profesore Raspopoviću,
poštovani dr Koljanopolis,
dame i gospodo,

Predstavlja mi posebnu čast da se u ime Ministarstva vanjskih poslova i Diplomatske akademije osvrnem na dva vrlo značajna jubileja koja danas ovim događajem obilježavamo.

Lako je i lijepo govoriti u atmosferi prijateljstva i razumijevanja, utemeljenoj na istorijskim tekovinama univerzalnih vrijednosti, oličenim u 140 godina od uspostavljanja diplomatskih odnosa Crne Gore i Grčke i 15 godina od obnavljanja tih odnosa, ali i 200 godina od herojske grčke revolucije koja je bila inspiracija mnogim balkanskim narodima da se izbore za svoju državu i steknu međunarodno priznanje.

Tekovine tih borbi i crnogorske istorije bile su takođe i inspiracija dr Koljanopolisu da kroz treću po redu izložbu eksponata prikaže istorijske, diplomatske i kulturne i mnoge druge veze dva prijateljska naroda i dvije prijateljske države.

Brojne ličnosti i događaji tokom istorije su spona naša dva naroda.

Jedan od Stožera i vječni simbol crnogorsko-grčkog prijateljstva je i Vaso Brajović – Vaso Crnogorac, čovjek koji je vojničku slavu i oreol grčkog nacionalnog junaka stekao učešćem u ratu za oslobođenje Grčke. Krasio ga je ideal slobode, vojničke i etičke vrline koju je donio iz svoje Crne Gore, a njegova nova domovina je umjela da prepozna te vrijednosti i oduži se za viteštvo i ljubav koju je ispoljio u borbi za oslobođenje Grčke. Ovaj vrsni

ratnik i slobodar je upamćen po vojničkim i ljudskim podvizima kojima se ponosi i Crna Gora, pamteći Vasa Brajovića – Vasa Crnogorca kao još jednog od besmrtnih heroja sa ovog tla.

Duga je i plodna istorija odnosa Crne Gore i Grčke i sa posebnom pažnjom gledamo na 4. januar 1881. godine kada je na crnogorsko tlo, na prestono Cetinje, stupio diplomatski agent Aleksandros Logotetis, a Grčka među prvima otpočela diplomatsku misiju u Crnoj Gori. Od tada pa do danas naše dvije zemlje posvećene su istim vrijednostima i naše odnose su krasili uspješna saradnja i zajednička stremljenja za razvijeno i prosperitetno društvo.

Na temeljima dubokih istorijskih korijena, danas Crna Gora i Grčka dijele tradicionalno prijateljske odnose, sa značajnim potencijalom za dalje jačanje međudržavnih veza i sadržaja. Crna Gora i Grčka nijesu samo prijateljske, već i partnerske i savezničke zemlje u okviru NATO-a, a Grčka je dokazana podrška Crne Gore na putu ka punopravnom članstvu u Evropskoj uniji.

Ovakvi povodi su prilika da se pored osvrta na važne istorijske događaje koji vežu dva naroda, obavežemo na njegovanje, jačanje i produblji vanje diplomatskih, kulturnih, ekonomskih, socijalnih veza sa prijateljskim zemljama.

Ja se ovom prilikom u ime Ministarstva vanjskih poslova zahvaljujem svima iz organizacije ovog značajnog skupa i koristim priliku da posebnu zahvalnost uputim gospodinu dr Koljanopolisu, za višedecenijski trud i posvećenost kako bi dio bogate istorijske saradnje objedinio u ovu izložbu originalnih svjedočanstava.

RIJEČ AUTORA IZLOŽBE „CRNA GORA I GRČKA, DVA PRIJATELJSKA NARODA“

U pauzi održavanja naučnog skupa „Crna Gora na političkoj i kulturnoj mapi Evrope CLIO MAP“, održanog 9. decembra 2021. godine, organizovana je izložba *Crna Gora i Grčka, dva prijateljska naroda*. Izložbu su otvorili ambasador Republike Grčke u Crnoj Gori, Njegova ekscelencija Panajotis Partso i gđa Saška Hajdarpašić, direktorka Diplomatske akademije MVP-a. Prisutnima su se obratili autori izložbe dr Panajotis Koliomihalis. Dr Koliomihalis, kao prijatelj Crne Gore i privatni kolekcionar, decenijama sakuplja dragocjene materijale o istoriji i kulturi Crne Gore i Grčke od XVIII do XX vijeka. Ekspoziti iz njegove privatne kolekcije već su bili dostupni crnogorskoj javnosti u oktobru 2017. godine, kada je sličnu manifestaciju organizovala Nacionalna biblioteka „Đurđe Crnojević“.

S obzirom na to da je izložba u Rektoratu Univerziteta Crne Gore organizovana povodom 130-godišnjice nacionalnog oslobođenja grčkog naroda, u obraćanju dr Koliomihalisa posebna pažnja je posvećena jednom od najznačajnijih događaja iz crnogorsko-grčke istorije: mirovnoj misiji Crnogoraca na Kritu 1897–1899.

Kako je taj događaj presudno uticao na interesovanje dr Koliomihalisa za grčko-crnogorske odnose i početak sakupljanja fotografija, litografija, slika, knjiga, pisama, predmeta (što je rezultiralo bogatom kolekcijom), zbog osjećanja poštovanja i zahvalnosti prema Crnogorcima i pomoć koju su pružili u borbi za nezavisnost grčkog naroda, u svom obraćanju posebnu pažnju je posvetio toj temi.

U vezi sa pomenutom mirovnom misijom, dr Koliomihalis je između ostalog rekao:

Krajem 19. vijeka, u kritičnom momentu za kritsko pitanje, donijevši odluku da se ostrvo umiri, velike sile povjerile su Crnoj Gori ulogu nadzornika u vrijeme donošenja međunarodnih odluka o autonomiji Krita. Tako je crnogorski vladar, Nikola, na molbu koja mu je upućena, poslao na Krit

jedan odred, kao dio međunarodnih snaga, radi uspostavljanja javnog reda i bezbjednosti na ostrvu opustošenom nemirima.

Bez sumnje, istorija Crne Gore, kao i slava koju je ova mala zemlja uživala u Evropi, ali i čojstvo i ratna gotovost Crnogoraca, bili su garancija da će besprekorno obaviti dužnost koja im je povjerena. Najzad, 1896. godine, imajući u vidu prethodno rečeno, predstavnici velikih sila odlučili su da se pošalje odred žandarmerije iz Crne Gore na Veliko ostrvo (Krit). Doživljavajući predlog kao dokaz priznanja, ali i kao priliku za produbljivanje međunarodnog ugleda svoje zemlje, knjaz Nikola ju je prihvatio sa velikim zadovoljstvom.

Nakon zvanične molbe velesila i odobrenja crnogorskog vladara, uslijedile su neophodne pripreme i odabir članova misije. Posebna pažnja data je kako bi misija „bila sačinjena od ljudi časnih i od povjerenja“. Donijeta je odluka da se pošalje ukupno 80 vojnika (40 iz Drugog bataljona stajaće vojske na Cetinju, a ostali iz Narodne vojske). Tokom trajanja sabora, koji je održan prije odlaska, u Vojnom stanu na Cetinju, nakon razgovora sa svakim pojedinačno od prisutnih, knjaz Nikola im je rekao: „Draga moja dečo, dođoh da vam poželim srećan put, da se zdravo, pošteno i junački povratite u svoju domovinu, onako kako to dolikuje Crnogorcima! Pazite na ovo: hrišćanski narod na Kritu se podigao u borbi za slobodu, koja je i nas skupo koštala. Hoću da ime Crnogoraca ostane na onoj visini na kojoj je vazda bilo, pa sve vas koštalo života“.

Izveštaji italijanskog konzula na Kritu iz tog doba svjedoče o dolasku misije u januaru 1897. U jednoj depeši poslatoj njegovoj vladi, opisao je „vanredni utisak koji je ostavio Nikolin odabir časnih i vojnički disciplinovanih ljudi“. Dodatno, ruski izaslanik Nelidov izrazio je svoju saglasnost vladi Crne Gore. U vezi sa svjedočenjem Ilije Vujačića, jednog od pripadnika misije Crnogoraca na Kritu, ovaj odred se strogo pridržavao naredbi. To je značilo potpunu neutralnost u grčko-turskim sukobima, kao i apsolutno bavljenje održavanjem reda i očuvanjem mira, ali i bezbjednosti lokalnog stanovništva. Odred je djelovao pod kontrolom visokog izaslanika za Krit, pod okriljem velikih sila.

U početku svoje misije, crnogorski odred dosljedno je čuvao kome-sarske domove, kuće vojnih atašea i konzula. Istovremeno, međutim, vršili su patrole i štitili određene javne i vojne zgrade. Crnogorcima su dodjeljivani najdelikatniji zadaci na Kritu, što je za rezultat imalo manji broj ubistava, provala i drugih oblika zloupotreba lokalnog stanovništva. Zahvaljujući odlučnosti i odvažnosti, ovi žandarmi uspjeli su da uspostave red u okviru svojih nadležnosti. Zbog tih karakteristika, Crnogorci su na Kritu uživali povjerenje, ne samo međunarodnih sila i hrišćanskog stanovništva, već i muslimana koji su živjeli na ostrvu.

Prilikom odlaska odreda sa Krita, u martu 1899, lokalno stanovništvo je izašlo na ulice da se oprostí od svojih zaštitnika. U uslovima surovih sukoba, krvoprolića i opšteg haosa koji je vladao, žandarmerijski odred iz Crne Gore bio je gotovo jedinstveni element bezbjednosti, reda i povjerenja na ostrvu.

Odred nije predstavljao samo međunarodne snage, već su stanovnici Krita u njima vidjeli slavnu istoriju Crne Gore. Ovo je direktno zavisilo od njihovog ponašanja koje je uvećavalo njihov ugled.

Njihova osnovna karakteristika, koja je začudila i diplomate onog doba, bilo je visoko obrazovanje. Ruski izaslanik na ostrvu, informišući crnogorskog vladara, naveo je: „Drago mi je da mogu da izvijestim da su Crnogorci svojim ponašanjem pokazali da Sloveni nisu varvari, već činilac poretka i reda“.

Jedan savremeni izvor opisuje odlazak Crnogoraca i način kako se Krit oprostio sa njima: „Iz Kaneje izvještavaju da je 1. marta napustio ostrvo odred Crnogoraca koji je od početka okupacije obavljao žandarmerijski zadatak. Na obali su bili postrojeni odredi međunarodnih snaga sa svojim zastavama. Mnoštvo svijeta preplavilo je obalu i susjedne sokake. Veliki broj oficira, raznih narodnosti, kao i predstavnici grčkog, ali i muhamedanskog stanovništva, došli su da se oproste sa Crnogorcima, koji su tokom boravka na ostrvu zadobili opšte simpatije. Predstavnici lokalnog stanovništva zahvalili su se svojim zaštitnicima i predali kapetanu Božoviću veliki buket cvijeća, a svakom Crnogorcu maslinovu grančicu. Crnogorci su bili veoma dirnuti. Neki samo što nisu zaplakali. Božović uzbuđen, toplo se zahvalio starješini misije, kojem je glas drhtao od uzbuđenja. Usklici: Živio princ Đorđe! Živjeli Crnogorci! - prolamali su se nebom.

Tom prilikom, Dionisije, mitropolit Retimna, poslao je knjazu Nikoli telegram: „Hrišćanski narod, dirnut do suza rastankom sa svojom braćom Crnogorcima koji se vraćaju u svoju slavnu domovinu, izražava najdublju zahvalnost i poštovanje, i želi srećan put našoj hrabroj braći, braniocima naše otadžbine, kao i dobrobit Vašem Visočanstvu“.

Istovremeno, princ Đorđe šalje knjazu Nikoli telegram, sledeće sadržine: „Pošto ruskim snagama nisu više potrebni Crnogorci, oni će otputovati čim stigne naređenje. Jako žalim što ću izgubiti vaše hrabre vojnike, koji su, usled svog držanja, od svakog i voljeni i cijenjeni, ali ne ostaje mi ništa drugo osim želje da moji žandarmi slijede njihov primjer koji u svakom pogledu zaslužuje pohvale.“

Takođe, generalni konzul Italije u Kaneji poslao je telegram ministru inostranih poslova Crne Gore: „Četrnaestog tekućeg mjeseca, napustio je ostrvo, da se vrati u domovinu, jedan odred Crnogoraca, koji je bio došao prije dvije godine na Krit da formira prvu grupu međunarodne žandarmerije.

Kako se moglo konstatovati, ovi hrabri Crnogorci izvrsno su obavili zadatak, naročito turbulentne 1897. godine, kada je zaštita Halepa i Kaneje zavisila od njih. U želji da zadržimo u sjećanju njihov dragocjeni doprinos, ja i moje kolege izražavamo naše divljenje i osjećanje zahvalnosti.“

Držanje Crnogoraca i njihovo prisustvo na Kritu naišli su na pozitivan odgovor u Grčkoj. Kao znak priznanja, princ Đorđe, tokom posjete Kritu 1898. godine, tražio je da u njegovoj pratnji budu isključivo Crnogorci!

Imajući u vidu da je odred Crnogoraca pripadao ruskim snagama na Kritu, zatim bliske odnose te dvije države, ali i veliki ugled koji je crnogorski vladar uživao u to vrijeme, potpuno je razumljivo veliko interesovanje koje su pokazali ruski oficiri za ordene koje je trebalo da im dodijeli knjaz Nikola. Poznavajući njihovu vrijednost, ruski izaslanik u Konstantinopolju, uputio je apel svojim kolegama na Kritu da posreduju kod crnogorske vlade da se dodijeli određeni broj ordena i Rusima, iste vrijednosti koje je car dodijelio pripadnicima crnogorske žandarmerije na Kritu.

Na ovom mjestu treba dodati da su i druge velike sile dodijelile počasna priznanja Crnogorcima na Kritu. Tako su Mašana Božovića Italijani odlikovali medaljom za hrabrost, na kojoj je bilo ugravirano: „Al valor militare“, kao i predsjednik Francuske koji ga je primio u Legiju stranaca u čast njegove službe u francuskom konzulatu u toku Kritskog ustanka.

Boravak crnogorskog odreda na Kritu, kao dijela međunarodnih snaga, predstavlja početak formiranja lokalnih snaga bezbjednosti. Kada je princ Đorđe preuzeo dužnost guvernera Krita, jedan od njegovih ciljeva bio je da formira lokalnu žandarmeriju, želeći da pokaže da su stanovnici Krita spremni da steknu autonomiju. Kao jezgro, upotrijebljeni su mali odredi koji su formirani na inicijativu velikih sila.

Početak januara 1899. godine, na konferenciji u Kaneji donijeta je odluka o formiranju kritske žandarmerije.

Dr Radoslav RASPOPOVIĆ

PRIGODNO OBRAĆANJE NA KRAJU OTVARANJA
IZLOŽBE „GRČI I CRNOGORCI: DVA
PRIJATELJSKA NARODA“

Vaša ekselencijo gospodine Panajotis Portso, gospođu Satka Hajdarpašić, direktorko Diplomatske akademije MVP, gospodine dr Panajotis Koliomihlis, kolega Marko Krevs, profesore Borise Brajoviću, kolegince i kolege, dame i gospodo, uvaženi gosti,

Istorijski institut Crne Gore često je imao priliku da učestvuje u obilježavanju značajnih manifestacija, jubileja, godišnjica, krupnih datuma iz crnogorske ali i istorije drugih zemalja.

Ovom prilikom on se smatra zvaničnim organizatorom izložbe povodom obilježavanja važnog jubileja, 140. godišnjice uspostavljanja diplomatskih odnosa Crne Gore i Republike Grčke i 15-godišnjice savremenih crnogorsko-grčkih odnosa. Izložba je upravo otvorena i vi, koji ste ovdje, sve važnije vezano za razloge njenog održavanja već ste mogli da čujete.

Ipak, ja želim da naglasim ono što je, osim pomenutih godišnjica, za organizaciju ove izložbe bilo posebno važno.

Zasluga za to što je u ovom visokom zdanju Univerziteta Crne Gore ova izložba otvorena, ne samo povodom navedenih datuma, već i kao znak prijateljstva sa grčkim narodom i njegovim najznačajnijim jubilejom, jeste obilježavanje dvijestote godišnjice od početka borbe Grka za nacionalno oslobođenje od osmanske vlast. Taj jubilej, na koji je grčki narod zbog postignutog uspjeha posebno ponosan, ne pripada samo njemu. On je činio sastavnicu oslobodilačke ideje i snažan potsticaj i drugim nacionalnooslobodilačkim pokretima hrišćanskih naroda na Balkanu.

To što se Istorijski institut UCG našao u ulozi zvaničnog organizatora ove izložbe, i obilježavanja svih navedenih jubileja, zasluga pripada gospodinu Panajotisu Kolimihalisu, autoru izložbene postavke, a takođe i Ambasadi Crne Gore u Republici Grčkoj i Nj. E. gospođi Ani Vukadinović.

Zahvaljujući ljubaznosti ambasadorke Vukadinović, mi smo bili u prilici da stupimo u kontakt s gospodinm Kalimihalisom i upoznamo se o njegovoj bogatoj zbirci istorijskih dokumenata o crnogorsko-grčkim odnosima. Sve ostalo vezano za organizovanje ove izložbe bilo je rezultat srećnih okolnosti povezanih sa našim dobrim namjera.

Bez želje da ponavljam ono što je rečeno, ili da duže zadržavam vašu pažnju, spomenuću i to da se kao zvaničan organizator ove izložbe Istorijski institut Crne Gore osjeća ponosnim i zbog još jednog važnog razloga.

Većini ovdje prisutnih je znano da se ove godine u mnogim zemljama čiji su sinovi učestvovali u borbi na strani grčkog naroda, poput Crnogoraca, održane izložbe pod nazivima sličnim našem.

Istorijski institut UCG se tako uvrstio u red institucija koje su inicirale obilježavanja sva tri važna jubileja, uključujući i ovaj posljednji. Organizujući izložbu „Grci i Crnogorci: dva prijateljska naroda“ u Crnoj Gori, na njenom državnom univerzitetu, Istorijski institut je dao svoj doprinos proširenju kruga zemalja koje su proslavljale sticanje slobode i nezavisnosti Grčke, ali i učvršćivanju prijateljstva dvije zemlje i dva prijateljska naroda.

Zbog toga svi mi u Istorijском institutu osjećamo ponos i privilegiju posebne vrste.

ПРИКАЗИ

OFFICIA VARIORUM SANCTORUM (BnF Latin 916), Izdavač: Hrvatsko nacionalno vijeće Crne Gore, za izdavača: Zvonimir Deković; urednica: Meri Zornija; predgovori: fra Domagoj Volarević, don Ivan Vukčević, Meri Zornija. Perast: GudCo; HNV CG [Tivat], 2021, 266 str.

Officia variorum sanctorum, fototipско izdanje iluminiranih oficija iz XIV vijeka, čiji se originalni manuskript nalazi u *Bibliothèque nationale de France* pod signaturom BnF Latin 916, publikovano je zaslugom Hrvatskog nacionalnog vijeća Crne Gore, koje upečatljivo predstavlja Zvonimir Deković. Izdavač je objavio digitalizovane reprodukcije stranica rukopisa koje je obezbijedio iz Nacionalne biblioteke Francuske u Parizu kao knjigu koja se naziva i *Barski oficij*, te je to, uz *Kotorski misal Sv. Jakova od Lode*, „Lekcionar i Pontifikal Kotorske biskupije iz 1166. godine“ (*Lectionarium et Pontificale Catharense 1166*) i *Barski* – odnosno Parčićev Glagoljski *misal (Missale Romanorum Slavonico idiomate)*, četvrta liturgijska knjiga spomeničke vrijednosti koja je sada dostupna široj čitalačkoj publici. Štampanje *Barskog oficija* omogućili su Fond za zaštitu i ostvarivanje manjinskih prava Crne Gore i Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske, a urednica izdanja koje se sastoji od tri predgovora s kritičkim aparatom, prpratne bibliografije te reprinta ukrašenog i notiranog kodeksa je dr sc. Meri

Zornija, docentica na Odjelu za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru.

Prvo uvodno poglavlje ovome fototipskom izdanju, naslovljeno *Rukopis BnF Latin 916* (na str. 5-6), napisao je profesor liturgike na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Splitu, dr sc. fra Domagoj Volarević. U tipološkom određenju rukopisa istakao je da je riječ o knjizi uređenoj shodno starijem načinu molitve liturgije časova. Uzimajući u obzir pjevane djelove časoslova, zastupljene crkvene praznike (koji bi mogli indicirati poveznicu s Barom) i misne obrasce, najpribližnije određenje ovoga rukopisa bilo bi *Officia varia*. Prema strukturi i dekoraciji, Volarević smatra da je riječ o manuskriptu koji je pripadao nekom imućnom ugledniku.

Sljedeće uvodno poglavlje, *Kodeks BnF Latin 916 u povijesnom kontekstu srednjovjekovne Barske nadbiskupije (s osvrtom na njegove neumizirane dijelove)*, analitički je osvrt (str. 7–9) magistra muzikologije don Ivana Vukčevića. S obzirom na predstavljanje ovoga manuskripta u izdanju *Muzička kultura Crne Gore XIII–XIV vijek M. Radulović-Vulić* (CANU, 2009), on ističe da fragmentar-

na istorijska faktografija ipak zasjenjuje mogućnost izvođenja konkretnih zaključaka o njegovom porijeklu. Na 119 folija (238 stranica) goticom pisanog teksta identifikovano je dvanaest djelova, od kojih sedam sa notnim znakovima. Napjevi su zabilježeni kvadratnom notacijom u sistemu od četiri crte, sa notnim znacima u crnoj, a crtama u crvenoj boji. Elegantno je suzdržanih i emotivnih melodijskih linija i formula pjevanih djelova službi, a ortografska analiza bi vjerovatno mogla potvrditi da su numizirane cjeline nastale u istom skriptoriju. Ističe se da su melodijske invencije znatne. U kontekstu razvijenosti liturgijskog pjevanja i kulturno-umjetničkih dosega u Barskoj nadbiskupiji koju su predvodili visoko obrazovani antisti, Vukčević ukazuje na moguće naznake autorstva barskog nadbiskupa Adama kada su u pitanju *Služba jedanaest tisuća djeвица* i *Služba Gospe Snježne*. Njihova kraća ili duža izlaganja u preovladavajućim lirsko-meditativnim tokovima zaokružuju melodizirane djelove biblijskih odlomaka.

Najopsežnije poglavlje uvodnog dijela knjige, „Unus parvus liber cum pulchra littera“ – *djelić europske baštine u našim rukama* (str. 11-22), potpisuje doc. dr sc. Meri Zornija. Razmatranje bogato iluminiranog i notiranog kodeksa podijelila je u nekoliko potpoglavlja, pri čemu je prvo posvećeno njegovom kodikološkom opisu, drugo porijeklu i povijesti rukopisa, a treće stilskoj i ikonografskoj analizi njegovih iluminacija. Slijede im zaključna razmatranja, a autorica je izborom citata u naslovu svojeg poglavlja ukazala na kretanje rukopisa tokom istorijskih razdoblja od Avinjona i ranog XV vijeka, preko Španije do francuskih biblioteka, potcrtavajući odabirom referentne bibliografi-

je (str. 23) interesovanje na koje je nailazio kod stručne javnosti. Opis manuskripta prati rad pergamentara, skripta, iluminatora i knjigovezaca u skriptoriju, pri čemu se prepoznaje doprinos petorice pisara i trojice ili četvorice iluminatora. Uglasta varijanta knjižne gotice svojstvena kontinentalnoj Evropi zastupljena je kod četvorice pisara, dok je peti koristio *rotundu*, prisutnu u sredozemnoj Evropi. Oslikani manuskript sastavljen shodno želji naručioca je s 14 araka ušiven u knjigoveznici i ukoričen crvenom kožom. Tokom svojeg istorijskog puta rukopis je, međutim, pretrpio promjene dodavanjem i preslagivanjem araka, što je moguće rekonstruisati, pri čemu je folije, uključiv onaj kojim završava oficij *xi milium virginum*, pisao isti pisar i ukrašavao jedan iluminator. Slijedeća četiri arka djelo su pisara koji piše oblom goticom i jednostavnije su dekorisani, a s *explicitom* na f. 103r naznačen je kraj svetačkih službi, pa bi se moglo zaključiti da je ovo bilo prvobitno jezgro manuskripta. Ipak, sve su naknadne izmjene nastale u hronološki kraćem razdoblju. U razmatranju porijekla rukopisa, Zornija posvećuje pažnju barskom nadbiskupu Gijomu Adamu, čiji su inicijal i tutula navedeni u rubrici na početku *Službe Jedanaest tisuća djeвица*, što ga potvrđuje kao autora. Uzevši u obzir istraživanja italijanskih i francuskih istoričara umjetnosti, hagiografa i istoričara, ona konstatuje da je rukopis vrlo vjerovatno nastao u Avinjonu sredinom XIV vijeka i bio dijelom papinske biblioteke. Početkom XVIII vijeka doniran je kraljevskoj biblioteci, a u vrijeme vladavine Luja Filipa (1830/48) dobio je novi uvez, a vjerovatno i novu paginaciju. Autorka takođe ukazuje na ulogu dekoracije rukopisnih kodeksa, koja je služila oplemenjivanju čitanja i molitvi vizu-

elnim približavanjem napisanog, dopri- noseći tako uzdizanju duha. Iluminacija ovoga manuskripta je u vidljivoj hijerarhiji, s velikim inicijalima povezanim sa sadržajem službi prema sistemu *ad verbum* te inicijalima srednje veličine i malim raspoređenim unutar teksta. Određene stranice ukrašene su trakastim bordurama, cvijećem, pticama, fantastičnim zmajevima, a ponegdje *bas-de-page* sadrži scene lova (vrlo raširene u gotičkim rukopisima) i druge za iluminaciju uobičajene *drôleries*.

U kodeksu su tekstovi službi i života svetaca te ostala religiozna proza i poezija sabrani shodno sadržaju koji nadalje slijedi, navedenom prema folijima. *Služba i misa posvećena svetom Marcijalu* (ff. 1r-21v), *apostolu Galije* i prvom biskupu Limogesa (III st.), ilustrovana je legenda prema kojoj je on bio Hristov učenik; *Služba svete Valerije* iz Limogesa opisuje pokrštavanje ove protomučenice i njene majke upravo od sv. Marcijala (ff. 21v-34v), a dalje je prati proza u čast praznika Blažene Djevice Marije i sv. Marcijala (ff. 34v-42v). *Služba i misa svetog Restituta* (ff. 43r-58r), takođe prema legendi Hristovog savremenika – ranohrišćanskog biskupa i provansalskog sveca – bogato je ukrašena, i zajedno s njom *Služba Jedanaest tisuća djevice* (ff. 58r-72v) Gijoma Adama čini raskošnije oslikan dio kodeksa. Na početnoj stranici Adamove *Službe* (f. 58r) je 14 ženskih likova, među kojima se izdvaja sv. Uršula sa knjigom u ruci te njena drugarica koja joj pokazuje na tekst; kasnoantičke mučenice središte čijeg kulta je u Kelnu prikazane su 81 put. Popularnosti njihovog poštovanja doprinijela je i *Zlatna legenda* Jakova *de Voragine* (poznato je da je na Mljetu kao opat Baranin Andrija Žare 1422. godine primio za svoj samostan primjerak dje-

la *Legenda aurea*; od Baranki koje nose ime ove svete, za sada je znano da se tek 1548. godine bilježi *Orsa de Antivari*). Slijedi *Služba i misa za blagdan Povoja Gospodnjih* (ff. 73r-87v). Kult Povoja Hristovih osnažio je u srednjem vijeku i ovim se relikvijama ponosi(lo) nekoliko svetilišta: Palatinska kapela – katedrala u Ahenu, Sen Šapele u Parizu, Sv. Marko u Veneciji, katedrala u Spoletu, samostan sv. Frana u Asiziju, Liberijanska bazilika u Rimu, dubrovačka katedrala sv. Marije Velike, kao i relikvijar kotorske katedrale Sv. Tripuna. Shodan kontekst relikvijama koje su se mogle nalaziti u Baru pruža predanje zabilježeno u XVII stoljeću, koje je vrlo vjerovatno opat Timotej Cisilla izložio u „Anali- ma sv. Đorđa“ (*Annali di S. Giorgio*), a koje govori o istoriji vela (*velo di N. S.*) u kojem je Gospod primljen od sv. Simeuna proroka nakon što je predstavljen u hramu od svoje majke Marije. Po toj tradiciji, *Pelenica (Pannicello)*, koja je donijeta u vrijeme krstaških ratova i koja se do prvih godina XIV vijeka čuvala u crkvi *S. Vito* nedaleko od Bara, u drugoj polovini toga viejka, u doba Balšića, premještena je u svetilište *Santa Maria di Rotecio*, a zatim u Dubrovnik. Na f. 88v su stihovi u čast Djevice Marije, naknadno dodani u rukopis, a na narednim (ff. 89r-103r) *Služba Gospe Snježne*. Dva prethodno pomenuta oficija, povezana s crkvom Santa Maria Madore u Rimu, iako hronološki bliska, ispisao je drugi pisar, moguće italijanskog porijekla, pri čemu su i ukrašene stranice djelovjerovatno drugog iluminatora. Prva služba je ilustrovana s izvjesnim inven- cijama koje stoje u vezi s njenim karakterom, dok drugu obilježava papa Liberije s tjarom kako dobija uputstva od Bogorodice za gradnju crkve (f. 89r), koju simbolizuje kapela svoda ukraše-

nog zvijezdama, s Bogorodicom i Djetetom na prijestolju (motiv koji će 30 puta ponoviti svaka *bas de page* margina). Pečat barskog kaptola (prema svojoj koncepciji i modelaciji likova iz XIV vijeka, shodno mišljenju A. Gulina) uz druge prikaze arhitekture takođe sadrži vidljivo određen prostor u gornjem dijelu u kojem je prikazana Bogorodica s Djetetom u naručju lijeve ruke, odjevena u naboranu haljinu, odnosno plašt; oboje su s oreolima. *Život svetog Eutropija* (ff. 104r-110r), ranohrišćanskog provansalskog biskupa, nedovršeni je tekst, vjerovatno kasnije ubačen u kodeks, kao što je i *Život svetog Roka* (ff. 111r-114r), biskupa burgundskog Autuna u VII vijeku. Posljednji je tekst *Carmen de virtutibus* (*Pjesma o vrlinama*), moralizirajući traktat Stephanusa de Mesnillo Godefredija iz Rouena, a prema grbu kardinala i liku pape u početnom inicijalu može se zaključiti da je posvećen kardinalu Guyu de Foucois (Guy le Gros), kasnijem papi Klementu IV (1265/68). Marginalna dekoracija slična je originalnom jezgru rukopisa, s osobitim radom kaligrafa, koji dodaje 28 manjih filigranskih inicijala (ff. 115r-119v).

Prema tipu korištenog pisma, historijatu rukopisa opisanog i kroz promjene vlasništva nad njim, uvrštenim svetačkim kultovima te stilskoj analizi dekoracija tipičnih za francusku gotičku iluminaciju XIII–XIV vijeka, Zornija opravdano ističe pripadnost kodeksa francuskoj umjetničkoj produkciji. Ukazujući konstantno na *mise en page* i paletu iluminacija, skreće pažnju i na tamošnje uticaje italijanskog slikarstva, prostornih rješenja i inovacija Đota i toskanske škole XIV v. Kombinujući najbolje iz oba umjetnička svijeta, taj hibridni stil postaje svojstven Avinjonu, papskom sjedištu 1309–1377. g. U nekoj od

iluminatorskih radionica u Avinjonu nastao je vrlo vjerovatno sredinom XIV vijeka i ovaj manuskript, koji s freskama tamošnje palate povezuju i elegantni likovi obučeni u bogate draperije.

Pobožnost uglednog naručioca oličena u izboru svetačkih službi takođe ponajprije indicira duhovnika i bliskost s krugom ličnosti koje su boravile u papskoj kuriji u Avinjonu, ili joj upravo pripadale. Iz pokrajine Limusin poticali su pape Kliment VI, Inocentije VI i Grgur XI, koji su oživljavali i promovisali kult sv. Marcijala. Hristov učenik kojeg je sv. Petar poslao da evangelizuje Akvitaniju i ukupan prostor Galije, doprinio je, tumači se, autoritetu papa francuskih korijena kao svećevih nasljednika te legitimisanju „Avinjanskog ropstva“. Zornija zaključuje i da su službe koje indiciraju italijansko porijeklo, odnosno kult posebno svojstven Rajnskoj oblasti, vjerovatno odražavali preferencije naručioca, koji pokazuje da je cijenio intelektualno, književno-istorijsko i muzičko stvaralaštvo Gijoma Adama, dugo prisutnog u papskoj kuriji u Avinjonu, povjerenika pape Ivana XXII (1316/34) i eksponenta njegove vizije hrišćanstva na istoku. Njegovim izborom na nadbiskupsku stolicu u Baru, vidi se i kroz „osvijetljene“ stranice ovoga manuskripta, pokazuje se intenzivno nastojanje zapadne crkve da očuva prerogative i osnaži pozicije na svojim istočnim granicama.

Vezivanje ovoga kodeksa za avinjonske, odnosno francuske iluminatorske radionice, ne isključuje niti umanjuje mogućnost djelovanja skriptorija u Baru, metropolitanskom središtu u kojem je pored više desetina crkava bilo aktivno nekoliko monastičkih ustanova, kaptoli kolegijalnih crkava sv. Petra, sv. Marije *extra muros* i sv. Ilije te katedralni kaptol sv. Đura. U skladu sa

Brodelovom tipologijom gradova, crkveni karakter Bara ističe P. Mijović još 1974. g. Upravo srednjovjekovna građa, iako ne pruža serijske nizove podataka, od vremena *barskih epitafa* i *Ljetopisa Popa Dukljanina* saopštava obilje činjenica o učenim duhovnicima i redovnicima, među kojima je bilo istaknutih kaligrafa i poznavalaca iluminatorskog umijeća. Barska epigrafika i sfragistika XIV vijeka čekaju detaljnu i sistematsku analizu historičara umjetnosti, kao i komparaciju skulpturalnog nasljeđa s figuralnim, fitomorfnim i ostalim dekorativnim motivima kojima su oslikavani manuskripti. *Zajedništvo svetih* u Baru možda srednjovjekovnim crkvama sv. Marije Magdalene, sv. Leonarda i sv. Hilarija (zaštitnika sv. Martina) ukazuje na Provansu, Limusin, odnosno Akvitaniju. Obrazovan u Kondomu nedaleko od Tuluzu, Okcitanac, ili francuski Katalonac, kako se pominje u historiografiji, dominikanac, misionar i pisac, Gijom Adam bio je zagovornik papske politike na istoku, posebno u Persiji, ali i pretahodnik portugalske ekspanzije na obalama Indijskog okeana. Nakon dalekih putovanja, 1324. godine dobija prestižnu titulu barskog nadbiskupa, koju će nositi do kraja života. Uprkos kratkom boravku u Baru, evidentno je njegovo dobro poznavanje prilika u ovom regionu Evrope, a da se zanimao za lokalnu crkvenu povjesnicu svjedoči činjenica da je u Francusku odnio najvažnije listine Nadbiskupije, s namjerom da ih potvrdi i obnovi. Međutim, to je prouzrokovalo nemir u kaptolu, kleru i građanstvu te intervenciju pape Benedikta XII, koji mu 1337. g. *sub poena privationis honoris* naređuje da se vrati u Bar.

U literaturi koja se bavi njegovim autorstvom oficija, značajno je spomenuti *Hroniku* koju je početkom XVI vi-

jeka sačinio *Albertus Castellanus Venetus* te *Arbor caritatis (hec arbor fuit inventa per fr. Guillelmum Adam, natione Cathalanum)*, međutim, on je kao barski nadbiskup bio vrlo angažovan i u komisijama koje su izdavale kolektivne indulgencije. Te su iluminirane isprave donosile prihod i njegovom prethodniku, nadbiskupu Andriji Ugrinu, a pored indulgencije za dijecezu Tarantez u francuskim Alpima iz 1335/37, posebno se u buli pape Benedikta XII datiranoj u Avinjonu 8. maja 1338. u prisustvu više velikodostojnika, među kojima je i *Guillelmus Antibaren*, propisuju brojni oprosti pohoditeljima „Crne Djevice“ u marijanskom svetištu Núria, u španskoj Kataloniji blizu francuske granice. S tim u vezi, značajno je napomenuti da *Officia variorum sanctorum* u fototipskom izdanju s navedenim uvodnim poglavljima pomaže ispravljanju pogrešnih navoda ranije domaće historiografije koji su ušli u literaturu, posebno u ediciji *Monumenta Montenegrina* IV, 1, VIII, 1 (2001), koja je pojedina djela pripisivala odgovarajućim skriptorijima. Zapravo je barski sveštenik Benedikt, biskup Svača od 1307/8, a zatim bosanski biskup i dubrovački prelat, 1317. g. u Avinjonu s drugim duhovnicima udijelio indulgenciju za prestupe u vezi sa crkvom u kojoj je umrla Sv. Humilitata, utemeljiteljka ženske benediktinske valombrosanske kongregacije.

Fototipsko izdanje ukrašenog i notiranog manuskripta dimenzija stranica 310 x 220 mm u prenosivom, manjem formatu *octavo*, podesnom za ličnu upotrebu, koji predstavlja statusni simbol njegovog nekadašnjeg vlasnika, obogaćeno je naznakama redosljeda (*reclamationes*), početaka oficija i drugih tekstova s prevodima latinskih citata i stihova na marginama, što mu daje posebnu vri-

jednost i pobuđuje interesovanje šire čitalačke publike. Razmatranjem istorijata rukopisa, te stilskom, kolorističkom i ikonografskom analizom njegovog oslika podstaknut je kritički pristup daljim pregnućima u proučavanju srednjovekovne liturgijske prakse, likovnih izraza minijature i dometa prepisivačkih radionica na prostoru Crne Gore. Ova dragocjena naučna, istorijsko-umjetnič-

ka monografija, svojim višedisciplinarnim pristupom otvara nove istraživačke paradigme prema srednjovekovnim rukopisima koji se nalaze u Crnoj Gori, i onima koji su nastali u njenim ambijentima a nalaze se u bibliotekama svjetskih metropola, implicirajući neophodnost cjelovitosti u promišljanju i razrješavanju otvorenih pitanja naše kulturne prošlosti.

Savo Marković

Officia variorum sanctorum (BnF Latin 916), ff. 58r, 73r.

Dejan Vuković „LUČA CRNOGORSKE DIPLOMATIJE
(prilog istoriji crnogorske diplomatije)“ Izdavač: Fakultet za crnogorski
jezik i književnost (FCJK) - Cetinje, 2021. godine

Nedavno je u izdanju Fakulteta za crnogorski jezik i književnost na Cetinju objavljena knjiga: „Luča crnogorske diplomatije – prilog istoriji crnogorske diplomatije”, *autora Dejana Vukovića*, direktora Direkcije za diplomatske privilegije i imunitete i saradnju sa dijasporom, dosadašnjeg direktora Direkcije za diplomatske privilegije i imunitete, legalizaciju i vizno-pasoške poslove, konzula u Generalnom konzulatu Crne Gore u Frankfurtu i diplomate u Ambasadi Crne Gore u Londonu. Napominjem da je autor objavio i knjigu „Londonski zapisi“, brojne tekstove i osvrite u dnevnim listovima i časopisu „Komuna“. Po obrazovnju je diplomirani pravnik, a završio je i Diplomatsku akademiju „Gavro Vuković“ (prva generacija diplomata).

Nadam se da neće zvučati akademski neodmereno, ishitreno, ili pak nametljivo, ako kažem da knjiga „Luča crnogorske diplomatije“ predstavlja svojevrsni vodič u savladavanju tajni diplomatije, ne samo polaznicima škole diplomatije „Gavro Vuković“ i kreatorima spoljne politike: karijernim i privremenim diplomatama Republike Crne Gore, već i šire. Pisana je s osloncem na savremenu teoriju i progresivnu praksu diplomati-

je razvijenih zemalja – perjanica drevne diplomatije, kao što je Francuska i druge zemlje, pozicionirajući pri tome Crnu Goru na globalnoj i regionalnoj diplomatskoj mapi sveta. Građeci – jačajući istovremeno njenu konkurentsku prepoznatljivost i diplomatske performanse.

U razvijanju teme, Vuković je išao postupno. Tematske celine su logično povezane i sadržajno osmišljene, tako da svaka tematska celina najavljuje narednu. Popis i opis ličnosti i događaja koji su predstavljali „izvidnicu“ za strategijsko osmišljavanje crnogorske diplomatije – let crnogorskog orla, oslikava s pozivom na Engleza Viljema Dentona, teologa sa Oksforda, koji tokom XIX stoljeća posjećuje Crnu Goru, divi se Crnogorcima, i slikovito ih opisuje: „Dosta teško da je moguće pričati o životu ovoga herojskog naroda, a da ne izgleda kao da ste zakoračili u domen romanse i tako začeli u svijesti čitaoca crv sumnje u pretjerivanje i u nevjerstvo... Država koja je samo mrlja boje na karti Evrope, sa stanovništvom u najboljem slučaju od tridesetak hiljada ljudi, žena i djece, koja je uspješno mogla da održi svoju samostalnost, u vrijeme kada su turski sultani bili najmoćniji i najveći osvajači, ču-

desna je kao i mnogi od sadržaja romanasi. A ipak je ukratko istorija Crne Gore“.

I da ne bi ovo zapažanje Viljema Dentona o Crnoj Gori i Crnogorcima ostalo u domenu romanse, ili, pak, usamljeno, bez „materijalnih“ dokaza, da doživljaj Viljema nije „privedenje“ već istinska težnja Crne Gore da njen orao uzleti visoko, promovišući Crnu Goru na međunarodno priznatom „nebu“, autor iznosi činjenice. U poglavlju „Državnički trijumf“, podseća na Petra II Petrović Njegoša, koji svojim umećem i diplomatskom aktivnošću uspeva da izdejstvuje potpisivanje Protokola o razgraničenju Crne Gore i Austrije (1841), iako Crna Gora nije bila međunarodno priznata, a Habzburška monarhija je u to vreme jedna od vodećih sila. Ili, kako to Vuković potkrepljuje – obrazlaže: „genijalnošću pjesničkog duha, koju Njegoš pretače u promišljenu, dostojanstvenu diplomatsku aktivnost“, (udarajući temelje crnogorske diplomatije, dodao S. Ć.). Vuković se u knjizi bavio i vizionarskom misijom knjaza Danila, državničkim odlikama knjaza Nikole, Berlinskim kongresom, Cetinjem kao slobodarskim gradom, Bečkim kongresom, tajnim misijama vojvode Gavra Vukovića koji rafiniranim stilom umešno krstari putevima zamršenih međunarodnih odnosa.

Crna Gora, iako mala, mereno aršinom katastarskog premera i brojem stanovnika, s jedne strane, ili, slikovito rečeno, kao kap vode u moru, ili, zrno pšenice u klasju evropske i svetske žitnice, s druge strane, poput jagode koja raste - sazreva u senci trnovog hlada, s kolena na koleno, prenosi čojstvo i junaštvo, i plete venac diplomatske umešnosti. Strategijom finog podešavanja i odmerenih koraka, vitezovi sa Orlovog krša klešu lovcenski kamen, oblikujući ga mudrošću i vizionarstvom u skladan detalj,

„kamenčić suverenosti“, koji će poput dragulja biti prepoznat od strane država utemeljivača diplomatije i ugrađen u mozaik te civilizacijske tekovine.

Knjaz i kralj, svojim vizionarstvom i mudrošću, prepoznaju da će džeferdare uskoro zameniti diplomatija kao vezivna nit, i zajednički imenitelj, svih različitosti, država, čije se prijateljstvo, overeno perom-diplomatskom notom, čuva ko Longinovo koplje sudbine – Sveti gral. Diplomatska umešnost trasira put ostalim oblicima saradnje na: ekonomskom, naučno-istraživačkom, kulturnom i drugim poljima.

Autor razvoj i stasavanje crnogorske diplomatije posmatra hronološki, ukazujući pri tome da se diplomatija ne gradi revolucionarnim već evolutivnim putem. Istina, istorija svetske diplomatije podseća nas i na povremeno „partnerstvo“ oružja i diplomatije, kao završnice rata. Što je i logično, ako se podsetimo da se rat ne okončava ratom, već pobedom diplomatije nad agresijom. S tim što džeferdare ne treba posmatrati kao „trajni“ predušlov za rađanje diplomatije, već ih treba posmatrati kao kosu u rukama kosca, koji treba da raskosi put vitezovima diplomatije.

U tom kontekstu, autor nam predstavlja vitezove crnogorske diplomatije, ostavljajući u amanet pokoljenjima poruku da ih ne zaborave: („Pokoljenja djela sude“ P.P.NJ). Ne umanjujući značaj ostalih diplomata, intelektualnih vitezova-diplomata vizionara, počasnno mesto pripalo je vojvodi (diplomati) Gavru Vukoviću. Prvom diplomiranom pravniku u Crnoj Gori – školovanom na Cetinju, u Nici i Beogradu, gde je i diplomirao na Visokoj školi – Liceju.

Rizikujući da mnoge diplomate zaboravim, istaći ću: vojvodu Stanka Radonjića, Mitra Bakića, Boža Petrovića...

Zapažena je i plejada uglednih, posleratnih diplomata-ambasadora, od kojih su neki poznati i potpisniku ovog prikaza. Da ih ne bih ponaosob izdvajao, spontano „reklamirao“, pomenuću Vladimira Rolovića, jugoslovenskog ambasadora u Švedskoj koji je ubijen 1971. Istine radi, dužan sam napomenuti da sam kao gimnazijalac – učenik Gimnazije „Tanasije Pejatović“ u Pljevljima, povodom tog događaja učestvovao u mirnim „protestima“ (šetnji), prkoseći ubicama, pesmom: *Crna Gora silno plače, Roloviću ko te smače... Smakoše te dve ustaše... Evo braće, evo tića, svetićemo Rolovića*. Kasnije na studijama, imao sam priliku da u okviru radionice iz predmeta *Kriminalistika* prisustvujem „pravnoj klinici“ *Ubistvo ambasadora Rolovića* koju je vodio uvaženi *prof. dr Vodinelić*. (Napominjem da nisam bio student prava već ekonomije, ali me je ova oblast interesovala).

Privodeći ovaj prikaz kraju, ističem da je knjiga Dejana Vukovića vredno naučno-istraživačko štivo. Kada kažem da ovu knjigu karakterišem kao naučno-istraživačko štivo, (da mi ne bi „zlonamerni“ čitaoci prigovorili: čime to argumentujem), evo i nekoliko argumenata: pažljivom čitaocu neće promaći činjenica da nas Dejan Vuković, svojim umećem, veštinom i diplomatskom nenaletljivošću vodi stazom mudrosti ka izgradnji humanijeg društva – društvu čovečnosti, gradeći „Hram čovečnosti“ za sve ljude bez obzira na njihove različitosti (naciju, veru, boju, kulturu, običaje...). Vezivna nit (temelj) tog „Hrama čovečnosti“ je pero umesto džeferdara, mudrost-odmerenost, blaga reč umesto jake, osmeh umesto nadmenosti, poštovati, ceniti tuđe, ali znati šta je tvoje (čuvaj svoje, u moje ne diraj)... Sve zastave država koje su spremne da grade diplomatski lanac, neka se leprša-

ju na jarbolu, ispred „Hrama čovečnosti - hrama mudrosti“. Poštuj ih. Rukovodi se načelom „mi ne osvajamo tuđe teritorije“ - mi čuvamo svoje granice... Zar ovo nije svojevrstni anatomski atlas uspešne diplomatije, koji ovu knjigu g. Vukovića, svrtava u red naučno-istraživačkog štiva.

Na prvi pogled, neupućenom napred navedeno može zvučati kao spisak parola, fraza. U tom neznanju, on može reći: sve mi to znamo (ko su oni da nam dele savete), misleći, pri tome, da smo za svoju sreću dovoljni samo mi i da nam ne trebaju: Brisel, Moskva, Pariz, London, Vašington, Tokio, Peking... Zar mi nemamo naše svetinje - sveta mesta. Mirosavljevo jevanđelje, Kosovo, Pećku patrijaršiju, Dečane, Đurđeve stupove, Cetinjski manastir, Ostrog – naše „hramove mudrosti-čovečnosti“? Imamo. Pa zašto onda ne krenemo putem koji nam je odredio Veliki Arhitekta Svemira? Treba da se oslobodimo sujeta, recidiva prošlosti, politikanstva, da govoreći o državi-naciji-identitetu ne zaboravimo čoveka, da patriotizmu-zdravom nacionalizmu, predamo, „pehar vizionarstva i mudrosti“, umesto vođama nacionalizma kao bolesnog političkog poretka, i da to vizionarstvo oplemenimo svetlošću iz koje zrači: mudrost-snaga-lepota (dopunio, S.Ć). Eto, o tome nas uči-poučava autor ove knjige.

Iako, ne eksplicitno, Vuković nas opominje, podseda na bonton - elegantnu aromu diplomatije: „Ne otkrivaj šta sve imaš, ne pričaj što sve znaš... Opreznost je majka mudrosti... U ekonomiji je sve prolazno samo su interesi večni... Pogledaj sebe očima drugoga... Malo pričaj mnogo slušaj... Malo hvali, još manje kudi... Ne iznosi svoje mišljenje o drugoj državi... Budi mudar kao zmija, a bezazlen kao golub... itd.

S druge strane, autor je prikazao crnogorsku diplomatiju kroz spoj istorijskog i savremenog, opšteg i posebnog. Sagledavajući i ocenjujući diplomatiju toga doba, ne naknadnom pameti već mereći njene efekte metrikom vremena i prostora toga doba. Istine radi, dužan sam istaći da Vuković bez ostrašćenosti i bez političke konotacije: mi, oni..., s akademskom odmerenošću i objektivno oslikava diplomatiju Crne Gore i njen odnos prema drugima, kao i odnos drugih zemalja prema Crnoj Gori, na jedan sasvim korektan, moglo bi se reći akademski neutralan način. On to čini i kada govori o teškim trenucima (periodima) crnogorske diplomatije, bilo da su oni produkt svetskih ili regionalnih dešavanja. Pohvalno je i to što Vuković ne zaboravlja sve one ličnosti koje su (ne)posredno učestvovala, ili, na bilo koji drugi način, bi mogle da utiču na razvoj i „stagnaciju“ diplomatije Crne Gore. Svi ma njima, autor je posvetio trenutak pažnje, ne zaboravljajući ni Simu Milutinovića Sarajliju, kao učitelja P. P. Njegoša, Vuka Karadžića, Ljubu P. Nenadovića, kao ni Jovana Ristića, srpskog državnika-diplomatu-akademika-istoričara, Iliju Garašanina, Nikolu Pašića, Mihaila Pupina... i druge ugledne ljude, državničke i diplomate.

Na kraju, ali ne i po važnosti, autor, iako razmatra crnogorsku diplomatiju u veoma složenim društveno-ekonomskim, političkim uslovima, kako u regionu tako i okruženju, koje je pod dirigentskom palicom moćnih država i njihovih lidera, svojevrsnih arhitekata geostrategijskog preoblikovanja sveta, s jedne strane, u uslovima „nove normalnosti“ uslovljene pandemijom kovida 19 i digitalnog društva - nove Web ekonomske-trgovinske diplomatije, g. Vuković, razborito, s pravom, promovise novi lik

diplomate – čoveka neopterećenog prošlošću, bez predrasuda, školovanog, koji voli svoju državu, ali ne mrzi druge države i narode. Čoveka koji poštuje različitosti, u čijem srcu ima mesta za druge ljude i njihove uspehe, čoveka koji svojim srcem i dušom može da zagrlji ceo svet (da su mu na umu reči M. Selimovića: „ja nisam čovek sa srca dva... jednim da volim, drugim da mrzim“).

Zaključicu ovaj prikaz konstatacijom da je Dejan Vuković napisao vredno štivo s poukom i porukom. Štivo koje predstavlja svojevrzni diplomatski vodič Crne Gore u ozračju vremena: prošlosti-sadašnjosti – projektujući diplomatsku budućnost Crne Gore. Knjiga informiše-sugeriše-promoviše opšte principe savremene diplomatije, pozicionirajući-gradeći, pri tome, na njenoj platformi novi model crnogorske diplomatije. Diplomatijske s kojom Vuković želi da rebrendira Crnu Goru u globalnim i regionalnim diplomatsko-ekonomskim tokovima. On diplomatski lanac rasprostire od Cetinja, prestonice Crne Gore, i Lovćena, preko brda i krševa, s jedne strane, šaljući poruke diplomatske saradnje, i galijom koja plovi Jadranom, s druge strane. On u tom diplomatskom lancu ne ističe - niti zaboravlja bilo koju zemlju, s kopna ili mora, koja hoće da pristupi bratskom-diplomatskom lancu. Niti bira, niti deli diplomatske „akreditivne“ po sistemu simpatija: „ovome hoću ovome neću“. Voleo bi i g. Vuković, kao i, potpisnik ovog prikaza, da se zajednička pesma zemalja-članica diplomatskog-bratskog lanca čuje od Lovćena, preko Beograda, regiona, Beča, Berlina... do Pariza, Brisela, Moskve, Vašingtona... i dalje. Bez obzira na jezičku različitost – i, s vremena na vreme disonantne tonove, jer nam je poznato da dirigentska palica većstog diplomate ume-

može, da kreira, prijemčivu melodiju za sve članove diplomatskog lanca.

Ako se neko od čitalaca ovog prikaza zapita: otkud moje perece da se „očeše“ o štivo g. Dejana Vukovića, kad se i ne poznajemo, evo kratkog odgovora. Kao što se dobar glas daleko čuje, tako i dobra knjiga nađe svog čitaoca. Istina, glas o knjizi g. Vukovića stigao je do mene početkom decembra 2021. godine, jer je u Pljevljima, mom zavičaju, u vreme novembarskih svečanosti, u Biblioteci „Stevan Samardžić“ promovisan knjiga Dejana Vukovića, pod gore navedenim naslovom. Nakon tog saznanja, rastrčao sam se nokolo, gde me put vodio, do Đine Bajčeta, predstavnika organizatora promocije, a potom do autora, koji mi je poslao knjigu. I nije to jedini razlog da napišem prikaz knjige, jer, kao što znate, ja sam po obrazovanju ekonomista, i kako sad ja da pišem prikaz knjige g. Vukovića, na temu diplomatija, kada se za tu oblast nisam školovao. Elem, otkriću vam, ja sam „samouk“ diplomata, nalik na one prve „učenike“ diplomatskih veština u Crnoj Gori koje opisuje g. Vuković. Jesam „početnik“, ali s dugogodišnjim neformalnim obrazovanjem iz diplomatije. Veštinama pregovaranja – umeća sklapanja kupoprodajnih ugovora, koje sam savladavao u teoriji i proveravao na poligonu – u poslovnoj praksi, jugoslovenskog-kragujevačkog giganta „Zastava“, nabavno-prodajnog poslovanja, kooperantske mreže koja je brojala blizu 600 dobavljača i više od 100

prodajnoservisnih salona. Neće zvučati akademski ishitreno i nametljivo, ako kažem da u beležnici imam evidentirano oko 350 poslovnih kontakata u zemlji (bivšoj SFRJ) i inostranstvu. Prelaskom na Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu (1990), i izborom u sva zvanja, od asistenta do redovnog profesora, za grupu predmeta trgovina, trgovinski marketing i menadžment, internacionalizacija trgovine, e-trgovina, u saradnji sa studentima i saradnicima, osnovao sam inovacioni seminar: Veštine pregovaranja – umeće sklapanja kupoprodajnog ugovora, koji preraste u svojevrstnu školu trgovinske diplomatije, gde se edukuju naši studenti, buduće ekonomske-trgovinske diplomate. A kako pročitah u knjizi g. Vukovića da su trgovci (trgovina) preteče diplomatije, bi mi drago, jer, ko velim: Sretene, eto, još jednog razloga da napišem prikaz knjige „Luča crnogorske diplomatije“ Dejana Vukovića, koju toplo preporučujem nučno-stručnoj javnosti Crne Gore i šire.

Koliko sam u tome uspeo, nije na meni da ocenjujem. Znam da ništa nije tako savršeno da ne može biti još bolje. I da ne zaboravim, prisetih se poruke Pavlova, koji na pitanje šta bi poručio mladim istraživačima, odgovara: *I kada bih još jedan život imao bio bi mi kratak da završim započeto istraživanje. A ako bih u tom istraživanju otkrio i zrno novoga, bio bih presrećan, jer bih time dao veliki doprinos nauci i društvu u celini...* (parafrazirano).

Prof. dr Sreten Ćuzović Otilo

Дмитар Тасић (2021), КОРПУС НАРОДНЕ ОДБРАНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (КНОЈ) 1944–1953, Београд: Институт за новију историју Србије, ISBN: 978-86-7005173-8, 511 стр.

Крајем 2021. године, у издању Института за савремену историју Србије у Београду, објављена је научна монографија Корпус Народне одбране Југославије (КНОЈ) 1944–1953, аутора др Дмитра Тасића. Као истраживач са искуством у проучавању контроверзних историјских тема, које раније нису биле у фокусу озбиљне научне обраде (видјети Тасић, Д. (2008) Рат после рата, Војска Краљевине СХС на Косову и Метохији 1918–1920, Београд: ИСИ, Утопија), колега Тасић је ушао у једно од великих питања историје Другог свјетског рата на простору Југославије – оснивање, дјеловање и значај Корпуса Народне одбране Југославије, широко познатог под скраћеницом КНОЈ.

Узавршној години ратних операција, паралелно са дејствима на постојећим фронтovima, требало је консолидовати контролу над великим просторима новоослобођених територија, на којима је и даље оперисао велики број војних јединица снага супротстављених НОВЈ и живјело становништво које се није лако мирило са тренутним ратним исходом. Тај „унутрашњи фронт“ се по својим

специфичностима разликовао од подручја до подручја, али је суштина проблема и методологија његовог решавања била иста – заштита позадине јединица и важних војних, административних, саобраћајних и привредних објеката од напада остатака поражених снага, убачених диверзантских група или новооснованих побуњеничких формација. До краја рата, те активности су проширене на борбу против свих војних формација које су остале иза линија фронта током повлачења према западу, а које су трајале и након формалног проглашења краја ратних дејстава. Тако су јединице КНОЈ-а, између осталог, заслужне за гушење побуне албанског становништва на Косову у зиму 1945. године („Дреничка побуна“), уништење главнине снага ЈВуО у Херцеговини и источној Босни, као и борбу са убаченим диверзантским групама са територије под контролом западних савезника („Матјажева војска“) у Словенији.

Иако је унутрашња организација КНОЈ-а увелико била инспирисана совјетским решењима, југословенска специфичност се огледала у томе да

су ове јединице и даље биле органски дио војног, а не полицијског склопа. С обзиром на то да је НОВЈ била главни носилац успјешне револуционарне промјене власти, а бројност наоружаних противника са којима се суочавала изискивала вођење класичних војних операција великог обима, то је било и логично да се највише повјерења у успјешну реализацију оваквих задатака има у организоване војне јединице. У послератном периоду, када је у дјелокруг КНОЈ-а уз борбу против одметничких група ушло и обезбјеђење државне границе, ове снаге су постале и прва линија одбране од могућег спољног напада.

Сама књига се састоји од инструктивног предговора, увода, деветтематских поглавља, закључка и два прилога – Упутства за оснивање и организацију КНОЈ-а и Промене у формацији КНОЈ-а 1944–1953, те списка извора и литературе и именског регистра. Прво поглавље, Оснивање и узори, говори о почецима стварања обавјештајно-безбједносног апарата НОВЈ, узорима на којима је створана и моделима функционисања које је у том периоду примјењивала. Друго поглавље, Формирање првих јединица народне одбране и њихово обједињавање у јединствени корпус, односи се на вријеме од формалног оснивања Одељења за заштиту Народне армије (ОЗНА) 13. маја 1944, па све до наредбе о повезивању у Корпус Народне одбране Југославије свих јединица које су се бавиле заштитом позадине партизанских јединица и револуционарних органа власти¹⁵. августа 1944. године. Овдје нас аутор упознаје о организацији и стварању јединица Народне одбране на територијама свих авнојевских република,

те задацима и резултатима које су оне постизале у самосталном дјеловању.

Треће поглавље Учешће КНОЈ-а у завршним операцијама за ослобођење земље је нарочито занимљиво, јер доноси документовани увид у нека од најконтроверзнијих питања краја ратних операција – албанску побуну на Косову и Метохији, акције словеначке дивизије КНОЈ-а у априлу и мају 1945. године, као и уништење главне снаге ЈВуО под командом Д. Михаиловића у источној Босни и Херцеговини током маја и јуна 1945. На њега се наслања четврто Југословенска федерација и њени непријатељи, које прати започети дискурс даље ка ситнијем и појединачном, гдје се након побједи у операцијама великих размјера иста борба наставља несмањеном жестином, само не више са циљем борбе за побједу, већ за обезбјеђење те побједи од оних који се са њом нису мирили и у томе истрајавали. Зато ово поглавље третира период све до дубоко у 1948. годину, до када су појаве одметништва свих националних и идеолошких боја представљале озбиљно питање за укупну безбједносну ситуацију у земљи.

Наредна три поглавља, КНОЈ и партија: идеолошко-политички рад и отпори, КНОЈ и КОС, те Заштита граница, описују идеолошки и организациони простор унутар којег је корпус функционисао, са посебним апострофирањем значаја идеолошке исправности и поузданости ангажованог кадра. У дубоко милитаризованом друштву, какво је било југословенско у годинама непосредно након рата, категорија заштите се, као по правилу, очекивала од војног фактора. Како је та заштита подразумијевала и простор и систем, то је морала да у себу обје-

дини несумњиву оданост самом систему, као и способност да стави под контролу границе тог простора. Тековине граничних јединица ЈНА, као концепције војног чувања границе које је у земљама – наследицама Југославије трајало све до почетка средине прве декаде 21. вијека, постају опште мјесто управо у овом периоду.

Осмо поглавље, КНОЈ у време сукоба са ИБ-ом, војник као актер и објекат политичког деловања, даје слику дјеловања корпуса у промијењеним условима државне спољнополитичке оријентације. Ово је вријеме поновног идеолошког преиспитивања саме трупе, будући да је управо она требало и да затвори поменути чувани простор од напада са стране која, колико до јуче, није очекивана, као и да спријечи унутрашње снаге да угрозе успостављени систем. Ту је посебно занимљиво дјеловање јединица КНОЈ-а у гушењу побуне сељака у Цазинској крајини маја 1950, догађаја који је по суштини потпуно одударао од матрице дотадашњег испољавања радикалног незадовољства. Како се испоставило, гушење ове побуне је представљало последњи велики задатак КНОЈА на унутрашњем простору земље, а што је његово даље одржавање у непромијењеном облику чинило нецјелисходним. Последње, девето поглавље КНОЈ у време заокрета ка Западу, наставак реорганизација и коначно укидање 1953, говори о том периоду тражења новог смисла јединице, који се све јасније читавао као дјеловање на заштити државних граница. Треба, међутим, напоменути и

да је након укидања унутрашњих јединица КНОЈ-а, потреба за њиховим дјеловањем ради подизања опште безбједности војних трупа и контроли саобраћаја, довела до фмирања војне полиције као посебне формације.

Посебно је важно истаћи да је ова монографија резултат озбиљног архивског истраживања, током којег је остварен увид у серију до сада непознатих докумената. То се, првенствено, односи на фонд Војног архива Оружаних снага Србије ЈНА, Команда Корпуса народне одбране Југославије и Граничних јединица Југославије 1945–1953, који је омогућио поуздану документациону основу за давање научних судова о тешким и контроверзним питањима попут албанске побуне на Косову и Метохији у зиму и прољеће 1945, уништења снага ЈВуО у мају и јуну 1945, ликвидације дијела заробљених припадника ЈВуО, усташких, домобранских и београдских формација у Словенији и Аустрији у мају 1945, као и гушења Цазинске побуне у мају 1950. године. Аутор је овако на најбољи начин потврдио становиште да нових, поузданих историјских знања нема без откривања нових историјских извора, посебно не о темама које звучношћу својих наслова одмах побуђују ширу пажњу публике. Непристрасно и на изворима утемељено приказивање ових догађаја попуњава једну велику празнину у југословенској историографији, постављајући високе стандарде свим будућим истраживачима који наставе са истраживањима у оквиру овог тематског комплекса.

Иван Лаковић

Миомир Марош: ЗАПИСАНА ЦРНА ГОРА 1-2, ИВПЕ/ЦЕКУМ,
Цетиње/Подгорица 2020/2021.

Историјски извори су историјски остаци који пружају информацију, употпуњавају је, односно свједоче о свим областима људског живота, као и о дешавањима из одређеног периода. Једна од подјела историјских извора је на: примарне, секундарне и терцијарне. Многи секундарни и терцијарни извори не пружају само информације, већ им дају одређени облик, смисао, те садрже виђење аутора који их наводи, због чега је при коришћењу оваквих извора, неопходно размотрити што више различитих извора, као и проучити виђења њихових аутора, како би се добио свестран поглед на историјске чињенице и њихово тумачење. Наративни извори, као најзначајнији писани извори су веома важни, с обзиром да се веома ријетко може добити неки други облик примарног извора, посебно у случајевима ако су они изгубљени или више не постоје. Наративни извори повезују слику догађаја, са одређеном дозом субјективности аутора У аудио-визуелне изворе спадају звучни и видео записи из прошлости, који у зависности од начина на који су настали, обраде и садржаја, могу да послуже као примарни или као секундар-

ни извори за добијање информација из историје.

Записана Црна Гора 1-2, представљају књиге репортажа аутора др Миомира Мароша, на основу емисије „Записи“, Јавног сервиса Црне Горе. Као професионалац, и новинар забиљежио је најљепше сегменте Црне Горе од сјевера до крајњег југа. „Записи” су кренули у јануару 2002. године причом о Цетињу под снијегом. Марошове репортаже представљају новинарске медаљоне и језичке посланице захваљујући, превасходно, ауторовом зналачком одабиру крајева и људи. У књизи су записана бројна свједочанства о обичајима, предјелима, људима, културним ризницама и баштини, менталитету. Ове књиге имају не само публицистички и репортажни карактер већ посебно културолошки, етнолошки, историјски, али и туристичко- промотивни. Вјештим избором из репортажа аутор је тежио ка разноврсности како би сваком читаоцу приближио и оне најскривеније дјелове Црне Горе па самим тим и његових јунака. Ауторова „Записана Црне Горе” на 328 страница, води нас кроз историјско путовање: Од Цетиња, преко Пераста, Барских шестана подно Ру-

мије до Рајске Пиве, приче из Ускока, Плеваљских Сехара (Таслице), Бјеласице, Павиног Поља, Роваца, Плава, вриједних руку Бихорки и приче о Бихорском ћилиму, Мојковцу, селу Јапан испод Комова, Ловћенцу. До прича и свједочанстава: Гојка Мартиновића, последње Црногорске вирдине Стане Церовић, дјечачког сна и одрастања Божа Филиповића са Лукавице, необичног живота породице Пенев на бродићу, прве Ромске љекарке др Неције Берише, животне приче марафонца са хендикепом Радмила Баранина, Цетињанина Војислава Јовановића кума Руског двора, легендарног капетана и филателисте из Камењара Тома Катурсића, необични свијет уникатних Анушке Влаховић, приче о Андријани Чулини познатој као Милијана из „Бекне“, о сликару из Паштровића Саву Павловићу, као и о сликару Наоду Зорићу, из Ђурђевића Таре и Мићу Благојевићу такође сликару из Жабљака. На самом крају су фасцинантне репортаже колега ветерана које је Миомир Марош тако лијепо уклопио у овој изузетној књизи.

Марошеве медијске паралеле, путописи и свједочанства представљају снагу пера, којом аутор ову форму на префињен начин уноси у црногорску етнолошку и историографску културну мапу. У „Записаној Црној Гори“ приче надилазе и простор и вријеме у којем су настале, аутор је вјешто избјегао стереотипе и дао сопствену аутентичну и личну црту правога професионалца који нас умијећем сопствених записа и ријечи уводи у чаробни (готово нестали свијет) репортаже и путописа. „Записана Црна Гора“ држи читалачку пажњу и чува од заборава народну традицију, вјештине, занате, људе. Аутор љепотом свог из-

ражавања развија смисао сваке приче. Ова књига је настала из истинске жеље аутора и унутрашње потребе за перцепцијом сваког драгуља Црне Горе чиме она добија на универзалности. Осим изузетне књижевне вриједности текста, универзалност ових прича налази се у низу истанчаних описа људске природе.

Миомир Марош радно искуство започео је 1999. године, као уредник-водителј и аутор је бројних телевизијских серијала и емисија у Радио Телевизији Црне Горе. Уредник је репортажне емисије „Запис“, коју Јавни сервис емитује премијерно суботом у 17. часова, те уредник и водителј љетњег серијала „Јутро из градова“. Његов истраживачки интерес је у домену медија и комуникација, као и етнологије Црне Горе. Добитник је Годишње награде ТВЦГ за репортажу (2005), награде „Вилд Беауту Авард“ за промоцију туризма Националне туристичке организације ЦГ (2008) и Годишње новинарске награде Црне Горе коју му је додјелило Друштво црногорских новинара (2010), као и награде Туристичке организације Подгорице и Главног града за најбољег новинара у акцији „Бирамо најбоље у туризму и угоститељству“ (2016). Марош је аутор 20-так научних радова са медијском и спортском тематиком, објављених у Црној Гори, Босни и Херцеговини и Хрватској. Аутор је књиге „Медијско брендирање у Црној Гори“ (Цетиње 2017). Уредник је секције за културну антропологију у научном часопису „Јурнал оф Антропологију оф Спорт анд Пхусициал Едукацион“. Предавач је новинарских предмета на Факултету за спорт и физичко васпитање Никшић и Факултету политичких наука у Подгорици,

те гостујући предавач на приватним универзитетима у Црној Гори.

У издању Јавне установе Центар за очување и развој културе мањина Црне Горе објављена је књига „Записана Црна Гора 2“, аутора Миомира Мароша. Ријеч је о књизи репортажа на 330 страница, које су настале на основу серијала телевизијске емисије „Запис“ Јавног сервиса Радио телевизије Црне Горе. Репортаже говоре о специфичности живљења у готово свим крајевима Црне Горе, обухватају записе о занимљивим догађајима и личностима и својим садржајем повезују црногорски простор у једну занимљиву кохерентну цјелину. Како истиче један од рецензата књиге др Бранко Бановић, Марош је „Црну Гору обрађивао као комплексан тоталитет, а посебан сензибилитет показивао је према баштини мањинских народа. Тиме је његов ауторски серијал на лијеп и допадљив начин указивао на културни диверзитет Црне Горе“. Снимљени прилози остају трајно свједочанство о особеностима народног живота у Црној Гори на почетку двадесет првог вијека. Очување нематеријалне културне баштине у животу заједнице од виталног је значаја за њену даљу репродукцију, јер она не може постојати мимо појединаца који је практикују и заједнице која је баштини», наводи Бановић.

Књига »Записана Црна Гора«, други том, представља наставак путовања, разговора и записивања др Миомира Мароша, који је ову збирку конципирао из три цјелине: »Мјеста и обичаји«, »Људи« и »Репортаже доајена«. Настала као продукт ауторске ТВ емисије др Мароша »Запис«, ова књига представља лијеп биљег једнога времена у којем су људи, различитих

занимања, професија и интересовања, говорили на свој начин. Обични људи су, захваљујући др Миомиру Марошу, постали важни, препознатљиви – јунаци нашег и долазећих времена. Они црногорски маркантни топоними још једном су узвишени и Ловћен и Ком и Проклетије и Лукавица и Пива. Црногорски мелос црногорског приморја и црногорских брда музички је вез у репортажама др Миомира Мароша. Ту су и етнолошке ризнице и домаће кухине. Све је историја и све је будућност. Такве су Марошеве репортаже. У њима се препознајемо и из њих учимо. То је, чини нам се, и круцијална улога Записа и Записане Црне Горе.

Прво поглавље књиге – »Мјеста и обичаји« садржи шеснаест репортажа: Срце Црне Горе – Ловћен и Нјегуши, Цуце у каменом мору, Вирпазару међ’ три моста, Сервантесов Улцињ, Успон на Васојевићки Ком, Пива снијежна и зелена, валовита и каменита..., Лукавици у походе, Гусиње подно Проклетија, Рожаје и његова блага, Поетика и архитектура Никшића, Дџип рели »Монтенегро трофеј«, Бокешке феште, Бокешка кухина, Гусле – црногорска харфа, Изворне пјесме и фолклор Грбља и Колашина и Црна Гора – етнолошка ризница.

Друга цјелина »Записане Црне Горе« смјестила је у своје крило једанаест исповијести Марошевих јунака који утискују своју причу у простор и вријеме. Ту су: Милорад Дуго Ђурковић, легендарни коментатор; Росанда Ковијанић, спикерка док траје вијека; Миљан Живковић, прво јунак, па водитељ »Записа«; Милијана Дабовић, Црногорка из Скадра; Маја Перфиљева, пјесникиња; Радомир Шоро Вула-

новић, Црна Гора у камену; Љиљана Ђука Миљић, вирцина из Добриловице; Славка Ацовић, Ромкиња фармерка; Миленка Цупара, русофилка из Бољанића; Зоро Маргинетти, новски шпацакомин и Радомир Татко Раичевић, мајстор шиндре.

»Репортаже доајена« су трећа цјелина ове књиге др Мароша и њих укупно има дванест: Михаило Миљанић – РЕПОРТАЖА, Весна Вичевић – ПРЕДСКАЗАЊЕ БЛАЖЕНЕ ОЗАНЕ, Дон Бранко Сбутега – ПОМИРБЕНА ДВОРАНА, Коста Чакић – ЦРНОГОРКА, Милорад Кнежевић – ПРЕКО ПОЉА, ПРЕКО ГОРА И ПЛАНИНА, Радован Јаблан – МАЈКА ИЗ ЛЕГЕНДЕ, Перо Радовић – БОАН И ПОРОДИЦА ЦЕРОВИЋ, Божидар Милошевић – СЕДМОРО САМОНИКЛИХ, В. Радусиновић, М. Лабовић – ЗБОГОМ ЧЕРГО, Радио Титиград УСПЈЕШНА ШКОЛА НОВИНАРСТВА – Ђуро Лаковић, Телевизија Титиград – ПИОНИРИ ТЕЛЕВИЗИЈЕ, Габријел Гарсија Маркес – НОВИНАРСТВО – НАЈБОЉИ ПОСАО НА СВИЈЕТУ.

Контрасти Црне Горе (крајолика и мјештана) вјешто су представљене у Записима зато је ово култна емисија и зато Записана Црна Гора представља дјело вриједно пажње за истраживаче, културологе, етнологе, историчаре. Репортаже доајена, дате у овој књизи, су прегледна слика вриједних текстова који остају у антологијским корицама увјековљене. С посебним оп-

равданим разлозима их је др Марош овдје уврстио. „Записана Црна Гора“ представља само дио ауторовог богатог репортерског опуса, има едукативну вриједност, носи у себи дио црногорског друштва, традиције, богате културне баштине.

Марош истиче да обје књиге указују на културни диверзитет Црне Горе. Добитник је и плакете „Расковник“ за допринос очувању колашинског наслеђа. „Посебно ми је драго што је награда дошла од КУД-а „Мијат Машковић“, које и организује Етно камп у Колашину. Они су препознали са којом пажњом обрађујем етнолошко богатство Црне Горе. Свако признање и награда ми дају вјетар у леђа да даље радим и стварам. Ипак, највише цијеним када читаоци и гледаоци препознају квалитет онога што радим“. Телевизијске емисије „Запис“ су записане на папиру и као такве надградиле квалитет порука које емитују и које се читају. Двије богате књиге су постале неизоставно штиво за етнологе али и за све оне који желе да сазнато и проучено наслеђе буде разлог самопоздања данашњег и будућег. Стилком и приступом обради тема књига је прилагођена широком читалачком кругу. Текстови Миомира Мароша несумњив су допринос бољем међусобном упознавању, мултикултурализму и подизању нивоа друштвене кохезије и бољег упознавања и зближавања једних са другима.

Др Раденко Шћекић

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ

Miljan GOGIĆ, <i>Da li je Grimoald bio kotorski episkop krajem XI ili krajem XIII vijeka?</i>	7
Marina ODAK, <i>O novcu grada Drivasta tragom jedne numizmatičke beleške</i>	25
Savo MARKOVIĆ, <i>Si aliquid supervenit: o višem društvenom staležu Bara u XIV vijeku zbiljom Guliermovih</i>	43
Александар ЖИВОТИЋ, <i>Ривалитет Србије и Црне Горе и ослобођење Метохије и Санџака 1912</i>	65
Алексеј ТИМОФЕЈЕВ, <i>Статистичка анализа кажњених „коминформоваца“: национална припадност дужина казне, узраст, полна структура, сродници, повратници</i>	85

ПРИЛОЗИ

Burhan ĆELEBIĆ, <i>Stari muslimanski nišani u Tuzima</i>	103
Svetozar SAVIĆ <i>Poljoprivredno obrazovanje u Crnoj Gori 1875-1941</i>	127
Jelisaveta BLAGOJEVIĆ, <i>Postsovjetska politika Borisa Jeljcina prema NATO-u</i>	151

ХРОНИКА

<i>Riječ Njegove ekselencije Panagiotisa Partsoa, ambasadora Republike Grčke na otvaranju izložbe „Grci i Crnogorci: dva prijateljska naroda”</i>	171
<i>Обраћање гђе Satke Hajdarpašić, представнице Министарства ванјских дјела Црне Горе и Дипломатске академије на отварању изложбе „Grci i Crnogorci: dva prijateljska naroda”</i>	173
<i>Govor dr Panagiotisa Kolimichalisa, kolekcionara, autora izložbe „Grci i Crnogorci: dva prijateljska naroda”</i>	175

Обраћање dr Radoslava Raspopovića, direktora Istorijskog instituta na otvaranju izložbe „Grci i Crnogorci: dva prijateljska naroda” 179

ПРИКАЗИ

- Savo MARKOVIĆ, *OFFICIA VARIORUM SANCTORUM* (BnF Latin 916), *Hrvatsko nacionalno vijeće Crne Gore, Tivat 2021.* 181
- Sreten ĆUZOVIĆ OTILO, *Dejan Vuković, “LUČA CRNOGORSKE DIPLOMATIJE” Fakultet za crnogorski jezik i književnost (FCJK) - Cetinje, 2021. godine* 187
- Иван ЛАКОВИЋ, *Дмитар Тасић (2021), КОРПУС НАРОДНЕ ОДБРАНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (КНОЈ) 1944-1953, Београд: институт за новију историју Србије, ISBN: 978-86-7005173-8, 511 стр.* 193
- Раденко ШЋЕКИЋ, *Миомир Марош: ЗАПИСАНА ЦРНА ГОРА 1-2, ИВПЕ/ЦЕКУМ, Цетиње/Подгорица 2020/2021.* 197

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Милян ГОГИЧ, <i>Был ли Гримоальд которским епископом в конце XI или в конце XIII века?</i>	7
Марина ОДАК, <i>О деньгах города Дриваста по следам одной нумизматической заметки</i>	25
Саво МАРКОВИЧ, <i>Si aliquid supervenit: о высшем сословии Бара в 14 веке по свидетельству Гулиермов</i>	43
Александар ЖИВОТИЧ, <i>Соперничество Сербии и Черногории и освобождение Метохии и Санджака в 1912</i>	65
Алексей ТИМОФЕЕВ, <i>Статистический анализ наказанных „коминформаторов“: национальность, срок наказания, возраст, гендерная структура, родственники, репатрианты</i>	85

ПРИЛОЖЕНИЯ

Бурхан ЧЕЛЕБИЧ, <i>Старые мусульманские нишаны в Тузи</i>	103
Светозар САВИЧ, <i>Сельскохозяйственное образование в Черногории 1875-1941</i>	127
Елизавета БЛАГОЕВИЧ, <i>Постсоветская политика Бориса Ельцина в отношении НАТО</i>	151

ХРОНИКА

<i>Выступление Посла Греческой Республики Его Превосходительства Панайотиса Парсоса на открытии выставки „Греки и черногорцы: два дружественных народа“</i>	171
<i>Выступление 2-жи Сатки Хайдарпашич, представителя Министерства иностранных дел Черногории и Дипломатической академии на открытии выставки „Греки и черногорцы: два дружественных народа“</i>	173

<i>Выступление доктора Панайотиса Колимичалиса, коллекционера, автора выставки „Греки и черногорцы: два дружественных народа“</i>	175
<i>Выступление доктора Радослава Распоповича, директора Исторического института, на открытии выставки „Греки и черногорцы: два дружественных народа“</i>	179

ОЧЕРКИ:

Саво МАРКОВИЧ, <i>OFFICIA VARIORUM SANCTORUM (BnF Latin 916), Хорватский национальный совет Черногории, Тиват, 2021 г.</i>	181
Сретен ЧУЗОВИЧ ОТИЛО, Деян Вукович, <i>ЛУЧ ДИПЛОМАТИИ ЧЕРНОГОРИИ, Факультет черногорского языка и литературы (ФСЖК) - Цетине, 2021 г.</i>	187
Иван ЛАКОВИЧ, <i>Дмитар Тасич (2021), КОРПУС НАЦИОНАЛЬНОЙ ОБОРОНЫ ЮГОСЛАВИИ (КНОЮ) 1944-1953, Белград: Институт новейшей истории Сербии, ISBN: 978-86-7005173-8, 511 стр.</i>	193
Раденко ШЧЕКИЧ, Миомир Марош: <i>ЧЕРНОГОРИЯ В ЗАПИСЯХ 1-2, ИВПЕ/ЦЕКУМ, Цетине/Подгорица 2020/2021.</i> ...	197

CONTENTS

ARTICLES

Miljan GOGIĆ, <i>Was Grimoald the bishop of Kotor at the end of the 11th or 13th century?</i>	7
Marina ODAK, <i>About the currency of the City of Drivast on the traces of a numismatic note</i>	25
Savo MARKOVIĆ, <i>Si aliquid supervenit: about upper social class in the 14th century Bar according to the Gulierms</i>	43
Aleksandar ŽIVOTIĆ, <i>The rivalry between Serbia and Montenegro and the liberation of Metohija and Sandžak in 1912</i>	65
Aleksey Timofejev, <i>Statistical analysis of the convicted “Cominformers”: nationality, length of sentence, age, gender structure, family, returnees</i>	85

SUPPLEMENTS

Burhan ČELEBIĆ, <i>Old Muslim nishanes in Tuzi</i>	103
Svetozar SAVIĆ, <i>Agricultural education in Montenegro 1875-1941</i>	127
Jelisaveta BLAGOJEVIĆ, <i>Boris Yeltsin’s Post-Soviet Policy towards NATO</i>	151

CHRONICLE

<i>Speech by H.E. Panagiotis Partos, Ambassador of the Republic of Greece at the inauguration of the exhibition “Greeks and Montenegrins: two friendly peoples”</i>	171
<i>Address by Ms. Satka Hajdarpašić, representative of the Ministry of Foreign Affairs of Montenegro and the Diplomatic Academy at the inauguration of the exhibition “Greeks and Montenegrins: two friendly peoples”</i>	173
<i>Speech by Dr. Panagiotis Kolimichalis, collector, author of the exhibition “Greeks and Montenegrins: two friendly peoples”</i>	175

<i>Address by Dr. Radoslav Raspopović, director of the Historical Institute at the inauguration of the exhibition “Greeks and Montenegrins: two friendly peoples”</i>	179
---	-----

PRESENTATIONS:

Savo MARKOVIĆ, <i>OFFICIA VARIORUM SANCTORUM (BnF Latin 916), Croatian National Council of Montenegro, Tivat 2021.</i> ...	181
Sreten ĆUZOVIĆ OTILO, Dejan Vuković, “ <i>THE BURNING BEACON OF MONTENEGRIN DIPLOMACY</i> ” Faculty of Montenegrin Language and Literature (FMLL) - Cetinje, 2021	187
Ivan LAKOVIĆ, Dmtar Tasić (2021), <i>THE NATIONAL DEFENSE CORPS OF YUGOSLAVIA (KNOJ) 1944-1953, Belgrade: Institute for Recent History of Serbia, ISBN: 978-86-7005173-8, p. 511</i>	193
Radenko ŠČEKIĆ, Miomir Maroš: <i>RECORDS ON MONTENEGRO 1-2, IVPE/CEKUM, Cetinje/Podgorica 2020/2021.</i>	197

TABLES DES MATIÈRES

DES ARTICLES

Miljan GOGIĆ, <i>Grimoald, a-t-il été un évêque de Kotor à la fin du XIIe ou à la fin du XIIIe siècle?</i>	7
Marina ODAK, <i>Sur l'argent de la ville de Drivasta, sur la trace d'une note numismatique</i>	25
Savo MARKOVIĆ, <i>Si aliquid supervenit: sur la classe sociale supérieure de la ville de Bar au XIVe siècle avec du réel des Guliermovi</i>	43
Aleksandar ZIVOTIC, <i>La rivalité entre la Serbie et le Monténégro dans la libération de la Méthohie et du Sandjak en 1912</i>	65
Aleksej TIMOFEJEV, <i>Analyse statistique des kominformistes punis: l'appartenance nationale, la longueur de la peine, la taille, le sexe, les liens de parenté, les récidivistes</i>	85

DES OBSERVATIONS

Burhan ČELEBIĆ, <i>Vieux nishanes musulmans de Tuzi</i>	103
Svetozar SAVIĆ, <i>l'Éducation agricole au Monténégro de 1875 à 1941</i> ...	127
Jelisaveta BLAGOJEVIĆ, <i>la Politique postsoviétique de Boris Eltsine envers l'OTAN</i>	151

DES CHRONIQUES

<i>L'allocation de son Excellence Panagiotisa Partsoa, ambassadeur de la République de Grèce lors de l'ouverture de l'exposition „les Grecs et les Monténégrins : deux peuples amis”</i>	171
<i>L'intervention de Mme Satka Hajdarpašić, représentante du Ministère des Affaires étrangères et de L'Académie diplomatique lors de l'ouverture de l'exposition „les Grecs et les Monténégrins: deux peuples amis”</i>	173

<i>Le discours du dr Panagiotis Kolimichalis, collectionneur, auteur de l'exposition „les Grecs et les Monténégrins : deux peuples amis”</i>	175
<i>L'intervention du dr Radoslava Raspopović, directeur de L'institut historique lors de l'ouverture de l'exposition „ les Grecs et les Monténégrins : deux peuples amis”</i>	179

DES BILLETS :

Savo MARKOVIĆ, <i>OFFICIA VARIORUM SANCTORUM (BnF Latin 916), le Conseil national croate du Monténégro, Tivat 2021.</i>	181
Sreten ĆUZOVIĆ OTILO, Dejan Vuković, “ <i>LA BRILLANCE DE LA DIPLOMATIE MONTÉNÉGRINE</i> ” la Faculté de langue et de littérature monténégrines, Cetinje, 2021. godine	187
Ivan LAKOVIĆ, <i>Dmitar Tasić (2021), LE CORPUS DE LA RÉSISTANCE POPULAIRE YOUGOSLAVE 1944-1953, Belgrade: l'Institut de l'histoire moderne de Serbie , ISBN: 978-86-7005173-8, 511 page.</i>	193
Radenko ŠČEKIĆ, <i>Miomir Maroš: LE MONTÉNÉGRINO DANS L'ÉCRIT 1-2, ИВПЕ/ЦЕКУМ, Cetinje/Podgorica 2020/2021.</i>	197

ТЕХНИЧКА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА ЗА ПИСАЊЕ ЧЛАНАКА КОЈИ СЕ ПРЕДАЈУ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ У *ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА*

Научни часопис *Историјски записи (ИЗ)* објављује сљедеће категорије чланака:

1. уводна саопштења
2. изворне научне чланке
3. прегледне чланке
4. излагања са научних скупова
5. стручне чланке

Осим њих, *Историјски записи* објављују приказе књига и периодике, хронику научне активности, биљешке и слично. Категорију рада предлаже аутор, а коначну одлуку доноси Редакција. Сви радови морају имати краћи извод или сажетак (abstract), кључне ријечи (key words) и резиме (summary) на енглеском језику (до 1500 карактера)

Техничка упутства за писање чланака за Историјске записе

Сви прилози (чланци, прикази, реаговања, биљешке, извори...) морају бити написани у електронској форми, у некој од верзија програма MS Word (или у неком другом компатибилном програму) и снимљени у формату MS Word документа (*.doc). Такође, молимо наше сараднике да користе фонт Times New Roman, величине слова 12 и 1,5 величине проред. У критичком апарату у фуснотама је величина слова 10, а проред једнострук (single). Рад се предаје у електронској форми (CD, DVD, Flash memory stick или via e-mail), а уз који треба приложити и једну копију штампану на папиру. Радови не би требало да прелазе два ауторска табака (32 стр).

Аутор рада је обавезан да Редакцији достави своју регуларну, као и е-маил адресу, као и свој тренутни радни статус. Прилог се може предати лично у Историчком институту Црне Горе, са назнаком „за *Историчке записе*“, или послати поштом на адресу:

Исторички институт Црне Горе
Булевар Револуције 5
81000 Подгорица
Црна Гора,

односно, електронском поштом на адресу istorijskizapisi@gmail.com или ii@ac.me

**Техничка упутства за писање критичког апарата
чланака за *Историчке записе***

Име аутора и наслов чланка - curent (обична штампана слова)
Наслов монографије или часописа – italic (коса, надесно
нагнута слова)
Исто – italic
н.д. (наведено дјело) – italic

Радови који не задовољавају ове техничке критеријуме неће бити узети на разматрање за објављивање у часопису. Редакција часописа је отворена за сваки облик претходног интересовања и инструкција сарадницима по питању техничких пропозиција у вези изгледа чланка.

TEHNICAL INSTRUCTIONS TO AUTHORS FOR
PREPARING MANUSCRIPTS FOR PUBLICATION
IN *HISOTRICAL RECORDS*

Scientific journal *Historical Records* publishes following types of articles:

1. Introductory remarks
2. Original scientific articles
3. Review articles
4. Conference addresses
5. Case studies

In addition, *Historical Records* also publishes book and periodic reviews, chronic of scientific work, notes etc. Category of article is suggested by the author, and is subject to the decision of Editorial board. It is mandatory for all articles to include abstract, key words and summary in English language (up to 1500 words).

**Manuscript Preparation Technical Guidelines for
Historical Records**

All manuscripts (articles, reviews, reactions, notes, sources) must be written electronically, preferably using MS Word package (or any other compatible program) in (*.doc) format. Furthermore, authors are strongly encourage to use *Times New Roman*, 12 font, and 1, 5 spacing. In footnotes, please, use font 10 and single spacing. Manuscripts are submitted both electronically (CD, DVD, USA or via email) and in hard-copy. Maximum length is 32 pages.

Corresponding authors need to provide their contact post and email addresses, and also to include present job details. Papers can be submitted in-person or mailed to the following address:

Historical Institute of the University of Montenegro
Bulevar Revolucije 5,
81000 Pogorica
Montenegro

Or, using emails: istorijskizapisi@gmail.com or ii@ac.me

Footnotes Technical Guidelines for Historical Records

Author names and Article title – current (regular typed letters)

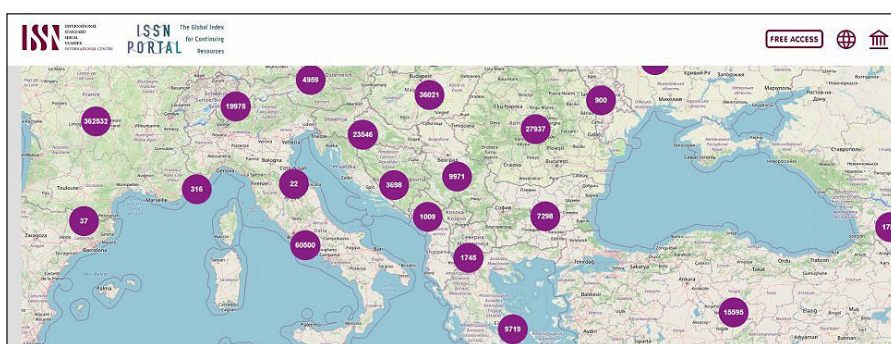
Journal or Monograph Title – italic (slant slightly to the right)

Ibid – italic

o.c. (opere citato) – italic

Papers which do not conform to the conventions of the Journal will not be considered for publication. Editorial board remains open for any further inquiries regarding Journal's conventions and technical guidelines.

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ ONLINE

Историјски записи, најстарији црногорски научни часопис, одавно је доступан онлајн на слједећим линковима:

<http://www.istorijskizapisi.ac.me/>

<https://www.ucg.ac.me/objava/blog/21704/objava/17573-istorijski-zapisi-1-2-2018-u-pdf-formatu>

Електронске верзије *Записа* (1927-1941) и *Историјских записа* (1948-) добиле су посебне ISSN бројеве од Националног ISSN центра, и каталогски су обрађени у е-каталогу Националне библиотеке „Ђурђе Црнојевић“. ISSN је идентификатор часописа на глобалном нивоу, он је јединствен и везује се за назив часописа, тако да доприноси његовој кредибилности и видљивости. Уласком у ISSN регистар (сједиште у Паризу, доступан на: <https://portal.issn.org/>) потенцијални корисници широм свијета добијају информацију о електронској доступности комплетног садржаја свих бројева објављених од 1927. до данас. Радови наших и страних историчара, неопходно полазиште у проучавању историје црногорског народа, дати су у слободном приступу и видљиви у оном облику у којем су првобитно објављени. Овај часопис је већ дуго индексиран у најобимнијим базама електронских текстова EBSCO и CEEOL, а сада је уврштен у ISSN регистар, чиме је његова видљивост

додатно побољшана, а тиме и једноставност приступа и преузимања садржаја бројева или чланака. Дигитализација претходних и континуирано објављивање нових часописа је рјешење које нуди брзу информацију и приступачан материјал, читљив на свим савременим електронским уређајима, свим заинтересованим академским и истраживачким заједницама, као и појединцима који желе да дођу до квалитетних и поузданих изворних историјских радова.

* * *

Historical Records, the oldest Montenegrin scientific journal, has recently been made available online at the following links:

<http://www.istorijskizapisi.ac.me/>

<https://www.ucg.ac.me/objava/blog/21704/objava/17573-istorijski-zapisi-1-2-2018-u-pdf-formatu>

Electronic versions of the *Records* (1927-1941) and *Historical Records* (1948-) received special ISSN numbers from the National ISSN Centre, and were catalogued in the e-catalogue of the National Library Đurđe Crnojević. ISSN is used as an identifier for journals on a global level, it is unique and linked to the name of a journal, so it contributes to its credibility and visibility. By entering the ISSN register (based in Paris, available at: <https://portal.issn.org/>), potential users throughout the world are able to receive information on the electronic availability of the complete content of all issues published from 1927 to the present day. The works of domestic and foreign historians, a necessary starting point in the study of the history of the Montenegrin people, are provided free of charge and visible in the form in which they were originally published. This journal has already been indexed for many years in the most comprehensive databases of electronic texts – EBSCO and CEEOL, and is now included in the ISSN register, which will further improve its visibility, and thus the ease of accessing and downloading the content of issues or articles. Digitization of previous and continuous publication of new journals is a solution that offers readily available information and accessible material readable on all modern electronic devices to all interested academic and research communities, as well as individuals who want to have access to quality and reliable original historical works.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко
међународних база података
CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)
EBSCO - Historical abstracts with full text

И С Т О Р И Ј С К И З А П И С И

Година ХCV

Бр. 3-4/2022.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 5

За издавача

Др Радослав Распоповић, директор

Припрема

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектура и коректура

Соња Живаљевић

Садржај превели

Porta Aperta, Podgorica

(<http://www.portaaperta.me/index.html>)

Тираж:

300

Штампа

Artgrafika